

HARRACHOVSKÉ HOSPODÁŘSKÉ DVORY

JAN ŽIŽKA

The Harrach Family Farmyards

The article describes the Harrach family farmyards and their transformation from the 18th to the early 20th century. The first part is devoted to the Harrach Baroque farmyards in the Jilemnice domain. Greatest attention is paid to the agriculturally most significant Sadová domain with the residential castle Hrádek u Nechanic. It is based on terrain research conducted by the National Heritage Institute during 2005–2011 and later partial research and documentation. It uses the maps and detailed descriptions of farmyards from 1863, 1899, and 1909. The first part shows the estimated condition of the farmyards in 1829 when the Harrachs bought the domain with the farmsteads. It then features partial rebuilding of the farmyards under Franz Ernst Harrach by the 1860s when his son Johann Nepomuk took over the administration of the domain. The main part is dedicated to the extensive transformation and modernisation of the farmyards under Johann Nepomuk, Count of Harrach, a significant agricultural expert, which was mostly carried out during 1884–1906. The article monitors the gradual development, the dates of which are recorded in archives, as well as the construction and architectural form of out-buildings, including their material aspect. Some farmhouses in the Želeč and Žinkovy domains are mentioned. In conclusion, the typology of farmhouses in the Sadová domain is summarised and compared to the similarly extensive development on the domains of other owners at the close of the 19th century.

Key words: farmyard – granary – barn – cow shed – stables – sheepfold – residential house – cheese factory – Johann Nepomuk, Count of Harrach – Jilemnice – Hřabačov – Sadová – Janov – Janatov – Petrovice – Staré Nechanice – Dohalice – Kunčice – Trnová – Mokrovousy – Boharyně – Zvíkov – Bílá Třemešná – Stejskal

Příspěvek přibližuje podobu a proměny harrachovských hospodářských dvorů od 18. do počátku 20. století. V první části se věnuje zejména harrachovským barokním dvorům na panství Jilemnice. Největší pozornost je věnována z hlediska zemědělského hospodářství nejvýznamnějšímu panství Sadová se sídelním zámkem Hrádek u Nechanic. Vychází z terénního průzkumu prováděného v rámci výzkumného projektu NPÚ v letech 2005–2011 a pozdějších dílčích průzkumů a dokumentace. Využívá mapové podklady a podrobné popisy dvorů z let 1863, 1899 a 1909. Ukazuje předpokládanou podobu a stav dvorů v roce 1829, kdy Harrachové panství s připojenými statky koupili. Dále jsou charakterizovány dílčí úpravy dvorů za Františka Arnošta Harracha v 60. letech 19. století, kdy se správy panství ujímá jeho syn Jan Nepomuk. Stěžejní část je věnována rozsáhlé proměně a modernizaci dvorů panství realizovanou zejména v letech 1884–1906 za Jana Nepomuka hraběte Harracha, který byl kromě jiného významným zemědělským odborníkem. Sledována je postupná, archivně datovaná výstavba, stavební a architektonická podoba hospodářských budov, nebo jejich materiálová stránka. Připomenuty jsou některé hospodářské budovy na panstvích Želeč a Žinkovy. Závěrem je shrnuta typologie hospodářských budov na panství Sadová s připomenutím obdobně rozsáhlé výstavby na sklonku 19. století na panstvích jiných majitelů.

Klíčová slova: hospodářský dvůr – sýpka – stodola – kravín – stáje – ovčín – obytný dům – sýrárna – Jan Nepomuk hrabě Harrach – Jilemnice – Hřabačov – Sadová – Janov – Janatov – Petrovice – Staré Nechanice – Dohalice – Kunčice – Trnová – Mokrovousy – Boharyně – Zvíkov – Bílá Třemešná – Stejskal

<https://doi.org/10.56112/pp.2023.2.02>

Příspěvek k Projektu NPÚ Po stopách šlechtických rodů „Harrachové – vznešenost zavazuje“, 2023.

Hraběcí rod Harrachů vlastnil na konci 19. století v Čechách několik panství s více jak 40 hospodářskými dvory, ke kterým příslušelo 10 500 ha zemědělské půdy.¹⁾ Jejich podobu a proměny od 18. do počátku 20. století lze dobře ilustrovat na jednom z nejstarších rodových panství Jilemnice a zejména na z hlediska zemědělského hospodářství nejvýznamnějším rodovém panství Sadová. Dosud byla publikována pouze stručná charakteristika dvorů sadovského panství, a to s poněkud nepřesným datováním nejvýznamnějších hospodářských budov.²⁾

Základ českých držav hraběcího rodu Harrachů ležel v Podkrkonoší. Panství Horní Branná se Štěpanicemi došel v roce 1632 Otto Bedřich Hrabě Harrach od Albrechta z Valdštejna.³⁾ V roce 1701 rozšířil tuto nejstarší harra-

chovskou državu v Čechách Ferdinand Bonaventura hrabě Harrach koupí sousedního panství Jilemnice a spojil ji v jeden celek.⁴⁾

Zámecký areál v Jilemnici s pivovarem a hospodářským dvorem se rozkládá v severozápadní části města. Z jeho střední části vystupuje obytné nebo správní křídlo barokního pivovaru, s průjezdem brány do zámeckého areálu s bohatým vrcholně barokním portálem. Hospodářský dvůr příčně obdélný, do značné míry symetrické průjezdné dispozice zaujímá jeho západní část. Vstupní východní stranou se dvůr obrací k zámku, k němuž směřuje i jeho podélná osa. Brána do dvora umístěná po boku obytného křídla se nedochovala. Křídlo navazuje na dlouhou budovu chlévů a stájí uzavírající celou severní stranu. Ve středu jižní strany stojí mohutná sýpka a v jižní polovině

1) V. Kotyška, Úplný místopisný slovník Království českého. Praha 1895, s. 1248.

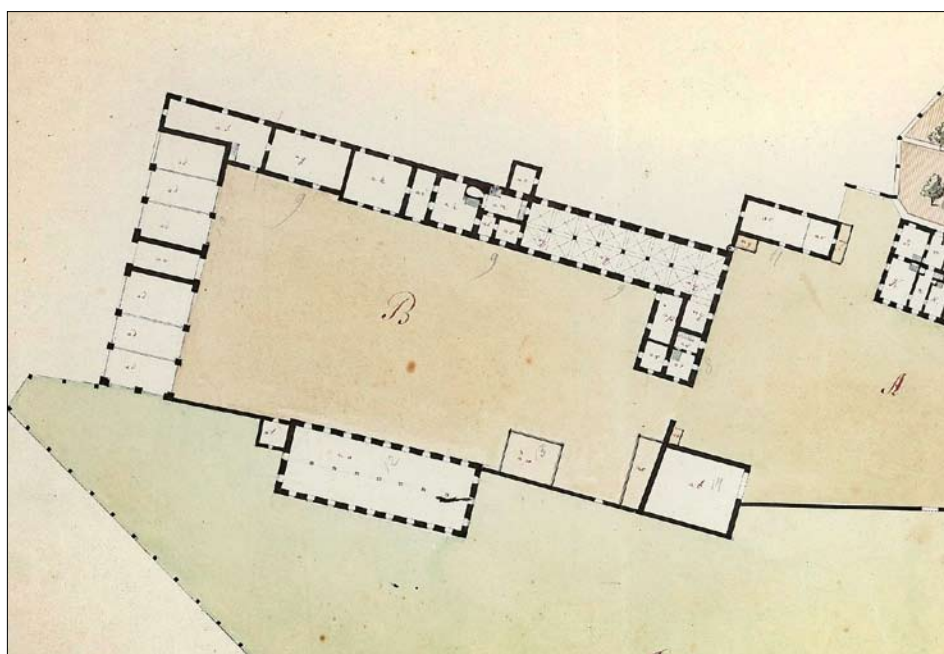
2) J. Žižka, Hospodářské dvory bývalých panství v Čechách. Praha: NPÚ 2018, s. 500–501. Zde další literatura.

3) J. Luštinec – P. Nosek – A. Rejha, Harrachové. Vznešenost zavazuje. Sychrov: NPÚ 2023, s. 49.

4) Tamtéž, s. 64.

Obr. 1: Jilemnice (okres Semily), průčelí sýpky (foto a kresby autor, není-li uvedeno jinak).

Obr. 2: Jilemnice, půdorys hospodářského dvora, výsek z plánu areálu zámku z roku 1850 (Krkonosské muzeum Jilemnice, reprofoto T. Siglová, viz pozn. 5).

ně západní strany stodola, která původně dosahovala až ke kravínu. Dispozice dvora byla v podstatě symetrická podle příčné osy, procházející středem sýpky.

Původní uspořádání dvora a dispoziční řešení jeho budov ukazuje půdorys celého zámeckého areálu s legendou prostorů, porízený v roce 1850.⁵⁾ Sýpka má typickou úpravu se středními dřevěnými sloupy, nesoucími průvlak podporující stropy. Zajímavé uspořádání měla severní budova chlévů a stájí. Její východní polovinu zaujímal dvoulodní prostor kravína zaklenutý poli zřejmě křížových kleneb. Od západní části s konírnou a stáji protažené voly jej oddělovala ve středu budovy umístěná velká světnice s kuchyní, přes vstupní síň a komoru na mléko propojená s kravínem. Krátké východní křídlo obsahovalo opět obytné prostory s komorami. Na západě dvůr uzavíraly dvě stodoly o jednom průjezdném mlatu, oddělené průjezdem brány.

Dobře dochovanou jednopatrovou sýpku, disponovanou na 9×3 osy se zaoblenými nárožími kryje valbová střecha. Ležaté obdélné okenní otvory mají pískovcová ostění profilovaná lištou, z pískovcových desek je proveden obklad soklu a vysazena mezipatrová římsa. Na výrazně profilované hlavní rímse se stejně jako na části nádvorní fasády dochoval červený nátěr. V soklu jsou dodatečně vytesány ležaté odvětrávací štěrbinny prostoru pod podlahou přízemí.

Dosud stojí jižní stodola pilířové konstrukce, spojená s prostorem průjezdu brány. Pilíře z kamenného zdiva zdobila v omítce provedená iluzivní šedě malovaná zrcadla s vykrojenými rohy. Dřevěné výplně nahradilo cihelné zdivo s větracími

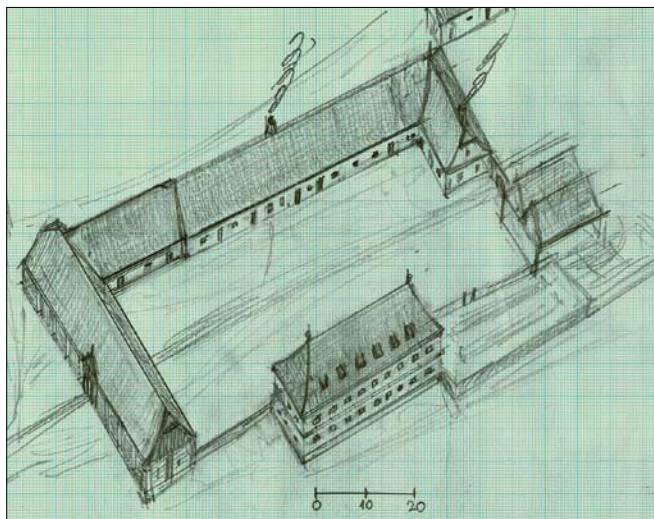
štěrbinami, zaklenuty byly i vjezdy na mlat. Dosud se z velké části dochoval portál brány s ostěním vyzděným z kvádrů, na které dosedá stlačený cihelný záklenek.

Okenní otvory na vnější fasádě vícekrát upravované budovy chléva a stájí stále rámuje pískovcová barokní ostění, profilovaná lištou.

Obrysy budov dvora, v podstatě v rozsahu odpovídajícím plánu z roku 1850, zachycuje situační plán zámeckého areálu, datovaný do let 1716–1717, na kterém je sýpka označena jako nová.⁶⁾ Výstavbu sýpky, případně celého

5) 1850, před: Plan des Starkenbacher Schlosses zu ebner Erde, datace: 1. polovina 19. stol., měřítko: vídeňský sáh, podpis: Anton Weber, zarámovaný, Krkonoské muzeum v Jilemnici, H1874, reprofoto. Za poskytnutí děkuji Krkonoskému muzeu v Jilemnici a J. Peštovi.

6) Situační plán jilemnického zámku, 1716–1717, Österreichische Staatsarchiv Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv (Oesta, AVA), familien archiv (FA) Harrach, fasc. 761.4. Za poskytnutí děkuji J. Peštovi.

Obr. 3: Jilemnice, rekonstrukční skica podoby hospodářského dvora.

dvora, lze tedy zřejmě klást nedlouho před rok 1716. Podoba barokního zámeckého areálu je zachycena na vedutě Jilemnice na Grauparově mapě z roku 1765.⁷⁾ Vcelku věrně je zde nakreslena patrová sýpka o devíti osách s valbovou střechou, stodola propojená s chlévy i na ně navazující východní obytné křídlo.

Datování do prvního desetiletí 18. století není v rozporu se stavebně architektonickým řešením sýpky. Autora návrhu, tedy stavitele sýpky, dosud neznáme. Pro Aloise Tomáše hraběte Harracha pracoval Johann Georg Aichbauer, nevlastní syn Kryštofa Dientzenhofera, doložený jako harrachovský stavitel až od roku 1725 a v roce 1729 stavbou kostela sv. Vavřince Jilemnici, nebo až v roce 1736 návrhem kostela ve Starých Křečanech.⁸⁾ O jeho případné práci pro Harrachy již ve druhém desetiletí 18. století však dosud nic nevíme. Nicméně zaoblená, odsazená nároží sýpky s výrazně profilovanou římsou, do značné míry odpovídají detailům aichbauerových kostelních staveb na panství.

Větší šířka sýpky, odpovídající třem okenním osám, není sice v první polovině 18. století běžná, nicméně známe třeba obdobně koncipované sýpky na schwarzenberských panstvích, postavené v prvním a druhém desetiletí 18. století P. I. Bayerem, nebo E. Marttinem.⁹⁾

Veduta z roku 1765 zachycuje také další dvůr panství Hrabačov, který stál nedaleko severovýchodní části města. Dvůr obdélné průjezdné dispozice má na severu budovu chlévů s obytnou částí, na východě stodolu o dvou mlatkách a menší stavbu na jihu. Tomuto uspořádání odpovídá i dvůr protáhlé obdélné dispozice, s delší osou východ – západ, zakreslený na stabilním katastru. Stodola a větší část jižního křídla je zde označena jako spalná, západní stranu uzavírala pouze zeď s branou. Z druhé východní brány po boku stodoly vybíhala cesta k malé cihelně v sousedství dvora.¹⁰⁾ Dvůr až na zbytek chléva zanikl, ale jeho část s východní branou, hlavní budovou s obytnými prostory a chlévem zachycuje nedávno publikovaná historická

fotografie.¹¹⁾ Půlkruhově sklenutá, pravoúhle rámovaná brána měla kamenné stojky ostění s masivními hlavicemi, ze kterých vybíhala archivolta ve vrcholu sepnutá kamenným klenákem. Na kamenné desce, osazené pod korunou brány, byl vytesán monogram EQCHR a letopočet 1750. Fasády dosud částečně dochované hlavní budovy členily lizénové rámy a štít polovalbové střechy zdobily převýšené oválné otvory, rámované v nárožích vykrajovanými šambránami po obvodu sepnutými klenáky. Vlevo na snímku vystupuje malá část stodoly pilířové konstrukce s roubenými výplněmi. Monogram ukazuje, že dvůr postavil nebo dokončil hrabě Arnošti Guido Harrach, který se panství ujal v roce 1749.¹²⁾ Zanikl i další dvůr panství Javorek, doplněný ovčínem a opět v sousedství stojící cihelnou.¹³⁾

Na Králověhradecku patřilo Harrachům od roku 1650 nevelké panství Stěžery. Sousední panství Sadová koupil v roce 1829 Jan Nepomuk Arnošt Harrach a v roce 1833 je spolu se statky Kunčice, Petrovice a Bílou Třemešnou daroval Františkovi Arnoštovi Harrachovi.¹⁴⁾ K panství a k připojeným statkům příslušela řada hospodářských dvorů, založených i postavených v 18. století za hraběcího rodu Schafgotschů, kteří postupně rozšiřované panství drželi od roku 1652 do roku 1788, i za dalších majitelů, manželů Tobiase a Johanny von Gräzenstein.¹⁵⁾

Dvory panství Sadová v době Schafgotschů, včetně později přikoupených a připojených statků, zachycuje I. vojenské mapování, revidované na počátku 80. let 18. století.¹⁶⁾ Kromě areálu zámku v Sadové jde zejména o významné dvory v bezprostředním okolí – v Mžanech, Mokrovousích, Dohalicích, dále ve Starých Nechanicích, Kunčicích, Petrovicích nebo u Trnové. Věrohodnost schématických půdorysů dvorů, zakreslených na I. vojenském mapě, není obecně velká. Nicméně některé ze sledovaných dvorů do značné míry odpovídají stavu zachycenému v roce 1841 na stabilním katastru.¹⁷⁾ Příkladem může být protáhlý, k jihu otevřený půdorys dvora v Petrovicích. Dobře lze sledovat také souvislosti urbanistické. U Sadové je zachycen systém přímých úseků v baroku vytyčených cest se stromořadím, spojující Sadovou, Dohaličky s kostelem a zámek v Dohalicích a dále cesta vedoucí od zámku v Sadové ke dvoru Mžany. Mezi Sadovou a Nechanicemi, jižně a západně od Nechanic zachycuje I. vojenská mapa poměrně rozsáhlou rybníční soustavu.¹⁸⁾

V roce 1788 koupili panství Sadová za 240 000 zlatých od hraběte Josefa Schafgotsche manželé Tobias a Johanna von Gräzenstein, kteří vzápětí, již kolem roku 1790, zahájili rozsáhlé úpravy panství a výstavbu nových hospodářských budov. Rozsah zvelebení panství ukazuje také zvýšení jeho ceny do roku 1787 na 380 000 zlatých.¹⁹⁾

11) J. Luštinec – P. Nosek – A. Řeřha, o. c. v pozn. 3, fotografie na s. 100.

12) Tamtéž, s. 93–106.

13) Archivní mapy, o. c. v pozn. 10, tzv. císařský otisk stabilního katastru, 2279-I, Hrabačov, 1842.

14) DZV 758 L 11; 1092 K 29; 1140 G 27; 1190 F 5

15) DZV 125 O20; 235 F 25; 601 B 7, DZV 685 B 20.

16) I. vojenské mapování, Military Survey, Section 95, 112, Austrian State Archive/Military Archive, Vienna; © Laboratoř geoinformatiky Univerzity J. E. Purkyně – <http://www.geolab.cz>; © Ministerstvo životního prostředí ČR – <http://www.env.cz>.

17) Archivní mapy, o. c. v pozn. 10.

18) I. vojenské mapování, o. c. v pozn. 16.

19) DZV 685 B 20; 758 L 11; 1092 K 29; 1140 G 27; 1190 F 5. Paní Jo-

7) P. Vlček – P. Zahradník a kol., Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách. Praha: Academia 2023, s. 15.

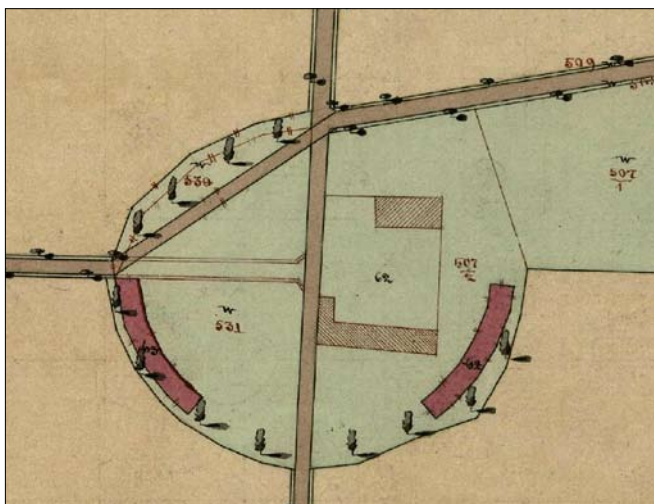
8) J. Luštinec – P. Nosek – A. Řeřha, o. c. v pozn. 3, s. 96.

9) J. Žižka, o. c. v pozn. 2, s. 43–45.

10) Archivní mapy – <https://archivni.mapy.czuk.cz>, Císařský otisk stabilního katastru, Jilemnice, 1842.

Obr. 4: Janov (okres Hradec Králové), bývalé panství Sadová, dvůr v krajině.

Obr. 5: Lodín (okres Hradec Králové), dvůr na originále mapy stabilního katastru z roku 1841, reambulovaného v roce 1875.

Nejvýznamnější změnu v kulturní krajině přineslo vysoušení zmíněných rybníků, především mezi Sadovou a Nechanicemi. Na nově získaných zemědělských pozemcích vznikla na počátku 90. let 18. století trojice nových dvorů. Jižně od Sadové u Mokrovous v ploše někdejšího rybníka „Starý“ byl postaven Johannenshof (Janov) nesoucí jméno stavebnice, jižně od Petrovic dvůr Janatov (Lodín) se stejnojmennou nově založenou ulicovkou a jižně od Nechanic vznikl hřebčín Stejskal, nesoucí jméno zaniklého rybníka.²⁰⁾ Na dvory navázaly dodnes existující přímé cesty s alejemi – nejdelší vedoucí od dvora Janov do Sadové je částečně zachycená již na mapě okolí Dohaliček z roku 1803.²¹⁾ Dvorem Janatov procházela přímá cesta vložená do prodloužené osy dvora v Petrovicích, vzdáleného zhruba

hanna, rozená Moravcová z Ostrova, pocházela z nevelkého panství u Zruče nad Sázavou. Manžel Tobias založil v roce u Ostrova zřejmě prosperující sklárnu, která mohla být jedním ze zdrojů příjmů pro koupi panství Sadová a jeho zvelebení.

20) Vysoušení rybníků na samém sklonku 18. století, díky kterému byla získána nová zemědělská půda, bylo na sklonku 18. století realizováno na více panstvích. Tehdy zanikla velmi rozsáhlá rybníční soustava na Poděbradsku, kde vznikl nově hřebčín Blato, nesoucí jméno někdejšího největšího rybníka v Čechách, hřebčín Havraňsko, nebo později dvůr Šumbor. Obdobně byly zrušeny rybníky na thunovském panství Žehušice u Čáslavi, kde byl kolem roku 1830 postaven monumentální dvůr Horka. Viz např. J. Žížka, o. c. v pozn. 2, s. 489.

21) P. Zahradník, Santini na opočenském a sadovském panství, Průzkumy památek VI, č. 1, 1999, s. 13.

ba 2,2 km. Nelze vyloučit, že ještě před koncem 18. století došlo k úpravám některých starších dvorů panství, postavených za hraběcího rodu Schaftgotschů.

František Arnošt hrabě Harrach tedy v roce 1833 získal rozsáhlé panství s řadou hospodářských dvorů a jejich počet ještě do roku 1854 navýšil příkoupem statků Stračova, Barchova a Zvíkova.²²⁾

Dispozice dvorů na panství v době před a kolem poloviny 19. století nám rámcově ukazují císařské otisky stabilního katastru, pořízené v roce 1841.²³⁾ Významným pramenem, který také v mnohém zachycuje starší podobu dvorů, je velmi podrobný popis panství z roku 1863.²⁴⁾ Lze předpokládat, že jej nechal pořídit hrabě Jan Nepomuk Harrach, kterého otec František Arnošt v letech 1860–1861 pověřil správou sadovského panství.²⁵⁾

Popis z roku 1863 dává jasnou a konkrétní představu o uspořádání dvorů, funkci, podobě a vybavení hospodářských budov. Podrobně uvádí rozměry budov, charakterizuje dispozice, materiál svislých konstrukcí, podobu zastropení, typy krovů nebo druhy krytiny a hodnotí stavební stav. Díky němu známe dispozice a funkci obytných budov s byty pro šafáře i čeled. Zejména ve dvorech, původně patřícím samostatným statkům, nacházíme kanceláře a úřednické byty. Obytné místnosti a kuchyně byly vybaveny většinou zděnými kachlovými, výjimečně železnými sporáky. Na obytné prostory různým způsobem navazovaly komory i stáje pro hovězí dobytek, mnohdy dělené na kravíny a teletníky. Ve všech dvorech stály stáje pro tažný dobytek a koně, někdy pod jednou střechou spojené s ovčínem. Obvodové zdi stájí a kravínů byly z velké části kamenné, zděné na hlínu. Jejich interiéry měly částečně podobu dvoulodních, někdy trojlodních klenutých prostorů. Typ klenby není vesměs zmíněn, pouze výjimečně v zaniklém dvoře v Dohalicích se dovídáme, že v kravíně nesly dvě řady sloupů křížové klenby. Některé kravíny, stáje a zejména ovčiny byly zastropeny dřevěnými záklopovými stropy, podporovanými průvlaky se sloupky. Stály zde také roubené budovy. Známe počet oken, vstupů, typy dla-

22) J. Luštinec – J. Tlustý – P. Nosek, o. c. v pozn. 3, s. 118.

23) Archivní mapy, o. c. v pozn. 10.

24) Národní archiv (dále NA), Fideikomisní spisy, sig. VII E 28, kart. 1017, Popis panství Sadová a statků Kunčice, Petrovice, Strašov a Velký Barchov, r. 1863.

25) J. Luštinec – J. Tlustý – P. Nosek, Jan Nepomuk hrabě Harrach, ze života českého kavalíra. Vrchlabí: Správa Krkonošského národního parku 2018, s. 39.

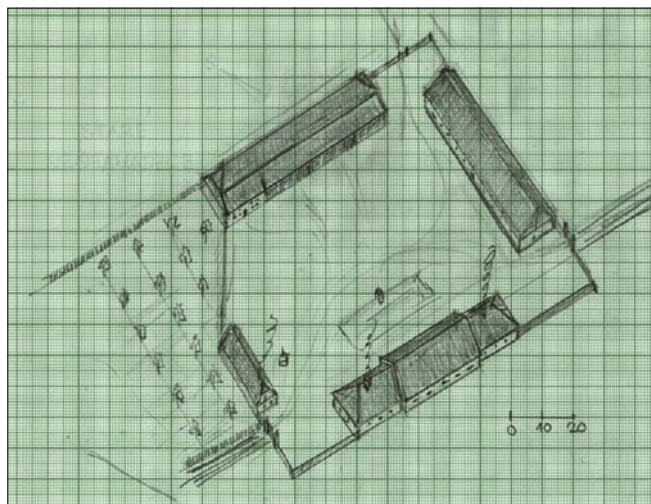
žeb, žlabů, vybavení komor na krmení. Krávy měly kamenné žlaby a kamenem dlážděná stání, koně dřevěné žlaby, žebřiny na seno a stání špalíkové dlažby. Zajímavý je jistě také počet ustájeného dobytka. Například v Mokrovousech, kde na kravín dokonce navazovala malá sýrárna, stálo téměř 90 krav a telat, ve stájích 12 párů tažných volů a pět párů tažných koní. V Petrovicích to bylo 60 krav, 6 párů volů a tři páry koní, třeba v Dohalicích pak 50 kusů krav a ve starých Nechanicích stálo 32 krav a 12 párů tažných koní. Ovčín v tomto dvoře byl určen pro 300 ovcí, ovčín petrovický pro 200 ovcí. K úřednickým bytům náležely malé chlévy. Velká část dvorů měla dva chlévy pro vepře, částečně spojené s kurníky v podstřeší. Stodoly, zpravidla o dvou nebo třech mlatech, z velké části pod jednou střechou spojené s menší patrovou sýpkou, byly z velké části zděné z kamene na hlínu, někde se zděnými pilíři s prkennými výplněmi, případně výjimečně s hrázděnými stěnami. Samostatná a největší sýpka panství o třech patrech a podlaží v podkroví stojí dodnes v sousedství zaniklého dvora v Dohalicích a druhá velká dvoupatrová sýpka stála v čele dvora v Trnové. Popsány jsou další stavby nutné pro provoz dvora, tedy sklepy na mléko, kolny, kůlny na nářadí, hnojiště, jímky na močůvku, studny a vůbec systém zásobování vodou. Nechybí zmínky o záchodech, někde zděných, jinde dřevěných. Zajímavou drobnou stavbou mohl být osmiboký záchod v Kunčicích. Charakterizováno je ohrazení dvorů a výběhů pro dobytek, které často tvořily dubové sloupky s rýgly s laťovými výplněmi z měkkého dřeva.²⁶⁾

Podrobnost popisu půdorysného uspořádání dvorů a jejich stavebně architektonické podoby z roku 1863, s přihlédnutím k zákresu na stabilním katastru, umožňuje vyslovit předpoklad, že v této době zde ještě stála řada hospodářských budov postavená v 18. století, respektive pocházela z doby před rokem 1829. Naznačují to mansardové střechy některých budov, charakter klenutých chlévů, podíl roubených konstrukcí i dřevěných trámových stropů. Pozůstatky hospodářských budov, vzniklých před rokem 1829, zachytil i současný rámcový průzkum dvorů. Předpokládanou podobu dvorů, pocházejících z 18. století a dochovanou až do poloviny 19. století, lze ilustrovat na následujících příkladech.

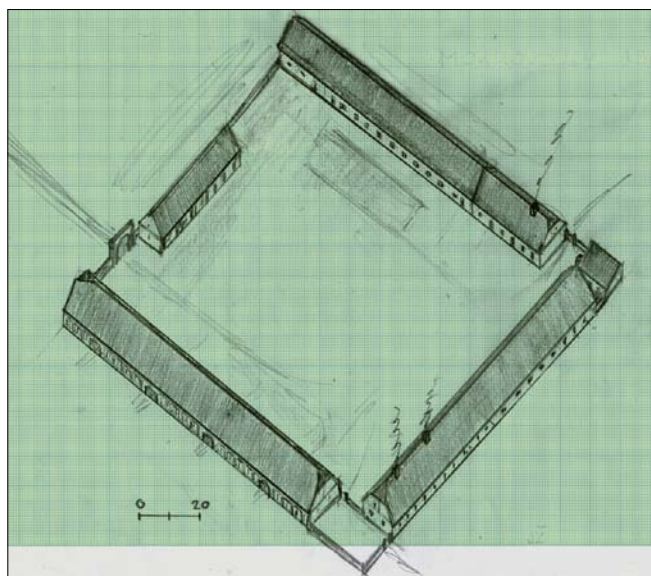
Dvůr Petrovice má dodnes protáhlou obdélnou, téměř osově symetrickou dispozici s osou ve směru sever jih, o rozměrech obrysu cca 94 × 132 m, zachycenou již na I. vojenské mapě. Východní stranu z podstatné části uzavírá a uzavírala budova obsahující kravín a stáje s obytným domem šafáře v jižním čele. Barokní zdívo se dochovalo dodnes. Opadávající omítka odhalila některé zazděné

Obr. 6: Sadová (okres Hradec Králové), pohled na stodolu z druhé čtvrtiny 19. století, zvýšenou v roce 1905.

Obr. 7: Staré Nechanice (okres Hradec Králové), rekonstrukční skica podoby hospodářského dvora v roce 1863.

Obr. 8: Mokrovousy (okres Hradec Králové), rekonstrukční skica podoby hospodářského dvora v roce 1863.

26) NA, o. c. v pozn. 24.

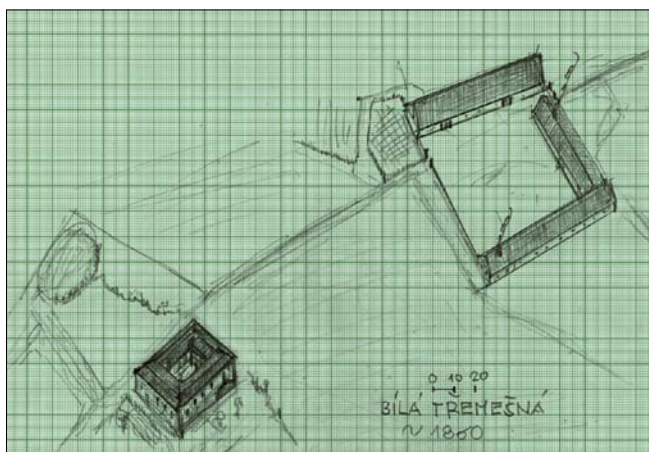
otvory v jiném rytmu, než mají pole mladší klenby. Severně, v linii východního křídla stál úřednický obytný dům. Proti-lehlou dlouhou stranu uzavíraly dvě stodoly svírající sýpku. Na severu stál ovčín s obytnou částí, jih uzavírala ohradní zeď s branou v ose.²⁷⁾

Pozoruhodné uspořádání měl dvůr ve Starých Nechanicích, s obdélným obrysem blízkým čtverci o straně cca 105 m. Budovy zaujímaly střední části stran a propojovaly je úseky ohradních zdí s dvojicí bran umístěných proti sobě, při severozápadní budově. Hlavní západní branou se přijíždělo do dvora. Cesta z východní brány, vybíhající podél zahrady, vedla k hřebčinu Stejskal. Na severozápadě stála osově symetricky uspořádaná budova, jejíž střední část zaujímal kravín půdorysně na obou stranách předstupující před dvě obytné části s bytem šafáře a ratejnou pod stranách. Nádvorní průčelí tak zdůrazňoval široký rizalit o 5 osách, ustupující obytné části byly čtyřosé. Na protilehlé straně přímo proti kravínu uzavírala dvůr stejně dlouhá stodola o dvou mlatech pod jednou střechou se sýpkou, přiléhající k východní perně. Budova měla ještě v roce 1863 jednotnou mansardovou střechu, kterou mohly mít původně i ostatní budovy. Na západě stála budova s dřevěnými stropy rozdělená na stáj pro tažné voly a ovčín a na východě u brány obytné stavení.²⁸⁾

Do roku 1863 si z velké části zachoval starší výstavbu století také dvůr Trnová nebo Trnava, který stál jižně od stejnojmenné obce v jižní části panství. Měl lehce nepravidelný čtvercový obrys o straně cca 135 m, orientovaný ke světovým stranám, schematicky zachycený na I. vojenské mapě a stabilním katastru. Ve středu severní strany stála v roce 1863 poměrně velká, stavebně pozoruhodná dvoupatrová sýpka, disponovaná na 9×2 osy. Druhé sýpkové patro bylo pod krovem zaklenuto. Tuto úpravu nelze vzhledem k zániku sýpky ověřit. Šlo zřejmě obdobnou úpravu pozoruhodného řešení, která se dochovala v sýpce šporkovského barokního dvora ve Stanovicích na panství Choustníkovo Hradiště.²⁹⁾ Při severní bráně, po západním boku sýpky, stál roubený čeledník. Zbytek jižní strany uzavírala od čeledníku mezerou oddělená dlouhá zděná budova stájí s poměrně velkou konírnou pro 24 koní, zastřešená mansardovou střechou. Stáje měly dřevěné záklopové stropy podporované dvěma průvlaky nesenými dřevěnými sloupy. Tyto konstrukce stropů, které se dochovaly až do demolice dvora v prvním desetiletí 21. století, ukazovaly, jak zřejmě vypadaly v popisech uváděné dřevěné stropy v některých dalších dvorech. Z mezery mezi

Obr. 9: Trnava (okres Hradec Králové), interiér chléva pro hovězí dobytek s dřevěnými záklopovými stropy.

Obr. 10: Bělá Třemešná (okres Trutnov), rekonstrukční skica hospodářského dvora zrušeného v 60. letech 19. století.

čeledníkem a stáji vystupoval z obrysu dvora k západu malý dvorek, ve kterém proti sobě stála dvojice drůbežníků. S jižní branou, umístěnou proti bráně severní při jihozápadním nároží, sousedil poněkud k jihu vysunutý dům správce a zahradníka, rovněž zastřešený mansardovou střechou. Zbytek jižní strany uzavíral ovčín o devíti osách opět s dřevěným záklopovým stropem. Na východě stála velká stodola o třech zřejmě neprůjezdných mlatech, vyzděná ze smíšeného zdiva. Budovy propojovalo dřevěné ohrazení s dubovými sloupky.³⁰⁾

Hospodářský dvůr Janov, postavený na počátku 90. let 18. století v ploše vysušeného rybníka, stojí jihozápadně od Sadové, se kterou jej spojuje převážně přímá cesta lemovaná zbytky stromořadí. Osa protáhlé obdélné dispozice o rozměrech obrysu 142×94 m je tedy natočena téměř o 45° k severovýchodu. Celou čelní severovýchodní stra-

27) Tamtéž.

28) Tamtéž.

29) J. Žižka, o. c. v pozn. 2, s. 416.

30) NA, o. c. v pozn. 24.

nu, obrácenou k Sadové, v roce 1863 uzavírala dlouhá budova, původně symetricky rozdělená na tři části, ukrytá v organismu dnešní dvoupatrové budovy. Střední, nejužší patrová část měla v přízemí průjezd brány, v patře obytné pokoje. Po portálu vjezdu s půlkruhovou archi-voltou sepnutou klenákem zbyly pouze kapsy ve zdivu. Obě boční stejně dlouhé části byly přízemní. Na západě to byly vesměs klenuté obytné prostory šafáře a čeledi. Východní část obsahovala především trojlodní konírnu, zaklenutou plackovými klenbami do pasů, vybíhající z válcových sloupů – pilířů vyzděných z kusového kamene. Velkou část dlouhé severozápadní strany zaujímalá rozlehlá budova dvoulodního kravína, zaklenutého rovněž do válcových, tentokrát z cihel vyzděných sloupů. Jihozápadní stranu v délce vnitřní vzdálenosti bočních budov uzavírala stodola, podle stabilního katastru spalné konstrukce. Tato, snad dřevěná stavba rámové konstrukce s bedněnými výplněmi, není v popisu dvora z roku 1863 zmíněna. Na východě, blíže ke stodole stála přízemní sýpka s vysokou sedlovou střechou. Budovy propojovaly úseky ohradních zdí – mezi kravínem a stodolou byla druhá brána.³¹⁾ Podobu dvora změnily mladší úpravy na sklonku 19. a počátku 20. století.

Neobyčejně pozoruhodnou stavbou byl s Janovem současný dvůr Janatov-Lodín, vložený do pastvin kruhového obrysu o průměru zhruba 120 m, jehož středem severojižním směrem procházela přímá cesta od dvora v Petrovicích. V jižní polovině kruhu zde proti sobě stály dvě budovy segmentového půdorysu, délkově odpovídající padesáti stupňovým výšečím. Vzhledem k vazbě na pastviny lze předpokládat, že šlo o ovčí dvůr s ovčínem s bytem ovčáka na jihozápadní straně a protilehlou stodolou. V pokročilé druhé polovině 19. století jej nahradil menší dvůr čtvercového půdorysu, vložený do východní poloviny kruhu, zbořený v roce 1924.³²⁾

Toto půdorysné uspořádání má v Čechách jediné analogie, a to na panství Křivoklát, kde především stojí dvůr Karlov kruhového obrysu s budovami postavenými na segmentovém půdorysu. Tento mimořádný dvůr nechal uprostřed pozemků, vzniklých po vykácení bukových lesů v 70. letech 18. století, postavit kníže Karel Egon z Fürstenberka. V první fázi zde proti sobě stál zřejmě ovčín a stodola. Na panství byly na tomto půdorysu částečně postaveny ještě dva další dvory Schubertov a Požáry.³³⁾

Stavební dějiny pozoruhodného dvora v Mokrovousech nejsou zcela jasné. Na I. vojenské mapě je dvůr zakreslen východněji, na druhé straně komunikace od severu od Dohalic, blíže potoku Bystřici.³⁴⁾ Podle stabilního katastru

Obr. 11: Petrovice (okres Hradec Králové), interiér kravína z poloviny 19. století.

ru se zhruba v těchto místech rozkládal rozsáhlý sad, ve kterém byl vymezen lichoběžný pozemek, obklopený úzkým pásem pastviny. Na jeho západní straně stál roubený obytný dům hlídače a podél a před ním obrys zaniklé delší budovy, kde se v roce 1863 nacházel velký mléčný sklep.³⁵⁾ Původní dvůr tedy mohl hypoteticky stát v těchto místech a na současné místo byl přeložen na sklonku 18., nebo počátku 19. století. Popis stodoly v roce 1863 konstatuje, že byla nedávno postavená. V úvahu tedy připadá možnost, že k dokončení dříve rozestavěného dvora došlo až za Františka Arnošta Harracha, tedy po roce 1833 do roku 1841, kdy je již celý dvůr zakreslen na stabilním katastru. Dnes jen částečně dochovaný dvůr téměř čtvercového obrysu o straně cca 110 m, se severovýchodním čelem obdobně jako Janov, se obracel k Sadové nebo Dohaličkám. Uprostřed stála navenek uzavřená pilířová kolna, brána po její západní straně odpovídala přímé cestě od Dohaliček. Protilehlou stranu jihozápadní uzavírala budova obsahující zejména úřednický a šafářův byt, různé skladovací komory a klenutou koňskou stáj. Jihovýchodní stranu uzavíral klenutý kravín s teletníkem s obytnými prostory pro čeled' na jižním konci. Na severozápadní straně stála výše zmíněná, nedávno „nově postavená čtyřlístková stodola“.³⁶⁾ Ve většině hospodářských dvorů v Čechách jsou obytné prostory v čele hospodářských budov situovány u vjezdových bran, v Mokrovousech byly odsunuty do zadní části dvora, tedy obrácené k jihu. Dvůr měl téměř dokonalé uspořádání z hlediska výhodného natočení jednotlivých hospodářských budov vůči světovým stranám, a to zejména z hlediska směru větrů a oslunění. Odvětrávání stodoly zesilovalo natočení proti severozápadním větrům a díky poloze kravína na jihovýchodě odváděl vítr zápach mimo dvůr. Funkční upořádání dvora, vhodně reagující na světové strany, nebylo na počátku 19. století příliš časté.

Sýpka v Dohalicích, stojící ve významné urbanistické poloze na ose a spojující zámek v Sadové s kostelem v Do-

31) Tamtéž.

32) Archivní mapy, o. c. v pozn. 10. Originál stabilního katastru

33) J. Žižka, o. c. v pozn. 2, s. 438–439.

34) I. vojenské mapování, o. c. v pozn. 16, 95.

35) NA, o. c. v pozn. 24.

36) Tamtéž.

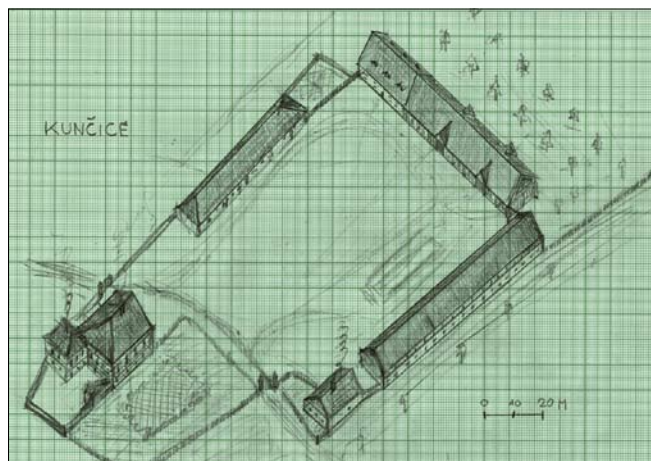
Obr. 12: Kunčice (okres Hradec Králové), pohled z krajiny na kravin.

Obr. 13: Kunčice, čelo stodoly.

haličcích, vznikla zásadní stavební úpravou s přepatrováním budovy tvrze, respektive menší zámecké stavby. Opadané omítky odhalily velké zazděné okenní otvory původně dvoupatrové barokně upravené obytné stavby, která měla v roce 1752 mansardovou střechu.³⁷⁾ Obdobné zastřešení je výše zmíněno u několika budov v některých hospodářských dvorech, třeba ve Starých Nechanicích nebo Trnové. Konečná přestavba na třípatrovou sýpku je s určitou pravděpodobností kladena do roku 1825. Budovu, disponovanou na 6 × 1 okenní osu, kryje sedlová, valbami ukončená střecha, s dalším sýpkovým podlažím v podstřeší. Průčelí obrácené na jih k Dohaličkám ukončuje výrazně profilovaná římsa. Přízemí pokrývala omítková kvádrová bosáž, na kterou navazovaly bosované

37) L. Svoboda, Stavebně historický průzkum feudálního sídla v Dohaličkách, Průzkumy památek VII, č. 2, 2000, s. 91–98.

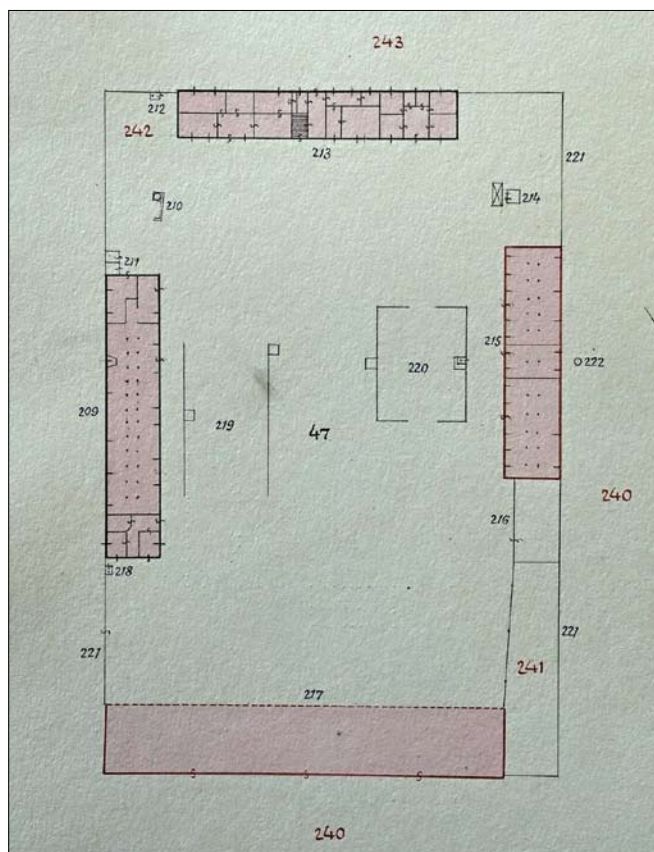

Obr. 14: Kunčice, rekonstrukční skica podoby hospodářského dvora na počátku 20. století.

kvádry rámuující nároží, podložené lizénami, propojenými pásovými římsami. Ležaté obdélné zamřížované sýpkové okenní otvory mají pískovcová ostění. Okna ve středu bočních fasád doplňovaly na po bocích slepé otvory rámované šambránami. Dřevěné trémové stropy podporují sloupky s průvlaky. Hospodářský dvůr, který se rozkládal východně od sýpky, zcela zanikl.

Další velká barokní dvoupatrová sýpka stojí na jihozápadní straně někdejšího dvora při zámku ve Stěžerách.

Jednodušší stavební řešení některých hospodářských budov ukazuje například popis staré stodoly dvora ve Zvíkově, spojené se sýpkou. V roce 1863 měla již zchátralá stodola částečně hrázděnou, částečně rámovou konstrukci s bedněnými stěnami a střechu kryly došky. Velký podíl roubených budov dokládají ještě císařské otisky stabilního katastru vesměs z roku 1841. Podrobnější rozsah a půdorysnou podobu roubených hospodářských budov ukazuje plán dvora se zámek ve Stěžerách z roku 1787. Dvůr neobvyklého půdorysu „L“ s drobnou zámeckou stavbou v hlavním nároží, měl po celém obvodu hospodářské budovy. Zatímco dlouhá budova stájí a chlévů navazující na zámek byla zděná, kolmo k ní připojená stodola o třech mlatech měla v celém rozsahu roubené konstrukce. Na stodolu pak navazovalo dvoukřídlé seskupení menších roubených staveb, zřejmě převážně drobných chlévů pro vepře a drůbež. Jihozápadní stranu uzavírala výše zmíněná sýpka a kolmo na ni, směrem k zámku, oddělená branou, navazovala další roubená budova s výraznou obytnou částí s komorami.³⁸⁾

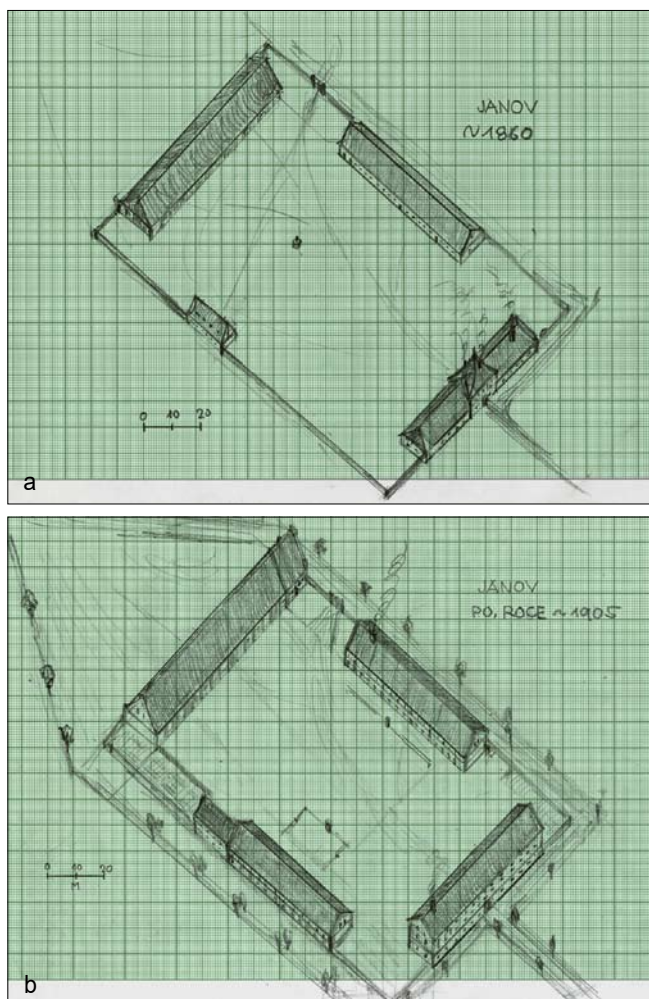
Obr. 15: Janov, půdorys dvora z roku 1909. Dole stodola, nahoře hlavní víceúčelová budova se sýpkovými patry, upravo kravín, vlevo stáje pro tažné voly (NA, o. c. v pozn. 58, reprofoto A. Nachtmannová).

Popis dvorů z roku 1863 a zejména průzkum některé dochovaných staveb současně dokládá postupné úpravy hospodářských dvorů po roce 1829, respektive kolem poloviny 19. století, realizovaných za Františka Arnošta Harracha. Skutečný rozsah těchto úprav, zejména po rozsáhlé modernizaci dvorů na sklonku 19. a počátku 20. století, kdy vznikla řada nových budov a po zániku některých dvorů, neznáme. Významnými stavbami byly nepochybně velké stodoly o třech a čtyřech průjezdných mlatech, v Sadové a Mokrovousích, v popisu 1863 uváděné jako nedávno solidně postavené.³⁹⁾ Dochovanou stodolu v Sadové, pilířové konstrukce s ustupujícími zděnými výplněmi, tedy s výrazným členěním peren vpadlými poli s vysokými větracími šterbinami a segmentově sklenutými vjezdy na mlaty, již v roce 1841 zachytil stabilní katastr. Stodola typologicky v podstatě odpovídá Joendlově vzorovému návrhu, publikovanému v roce 1828.⁴⁰⁾ Úpravy kolem poloviny 19. v Petrovicích dokládají příčné segmentové klenby do pasů, vybíhající z polopilířů, dodatečně vložené do ještě barokního zdiva kravína. Zřejmě do roku 1841 vznikl také někdejší ovčín, s fasádami členěnými segmentově sklenutými vpadlými poli. Určitou modernizaci chlévů ve dvorech dokládá i zmínka o třech obslužných chodbách, které se ve dvorech objevují až v polovině 19. století.⁴¹⁾

38) Za informaci a poskytnutí kopie plánu děkuji J. Peštovi. Viz J. Pešta – T. Siglová – T. Kincl, Stěžery, zámek č. 1. Stavebně historický průzkum. 2022, rkp.

39) NA, o. c. v pozn. 24. Podobu zaniklé stodoly v Mokrovousích ukazuje kresba z doby po roce 1866, publikovaná na oficiálních internetových stránkách obce Mokrovousy.

40) J. Žižka, o. c. v pozn. 2, s. 243.

Obr. 16: Janov: a – rekonstrukční skica podoby hospodářského dvora v roce 1863; b – rekonstrukční skica podoby hospodářského dvora v roce 1908.

Rozsáhlá a zásadní modernizace hospodářských dvorů panství Sadová je spojena s Janem Nepomukem hrabětem z Harrachu, s velkou osobností rodu, který kromě jiného vynikal znalostmi a schopností úspěšně vést zemědělské hospodářství.⁴²⁾ V roce 1856 se oženil s princeznou Marií Markétou z Lobkowicz a jako svatební dar dostal od otce Františka Arnošta Harracha panství Konárovice u Kolína se zámekem a trojicí dvorů.⁴³⁾ V Konárovicích již plně uplatnil a v praxi prověřil své znalosti hospodářských postupů. Vycházel z reformních zásad významného zemědělského odborníka Františka barona Horského, který se v roce 1862, když koupil panství Kolín, stal dokonce jeho sousedem.⁴⁴⁾ Rozšířil chov krav a vepřů, zaveden byl chov nových plemen ovcí, postaveny nové konírny, lihovar, obnovena vinice a významného rozvoje doznalo včelařství. V roce 1864 se konárovičskému velkostatku dostalo ocenění – vyznamenání na hospodářské výstavě.⁴⁵⁾ Stavebně architektonické úpravy hospodářských budov, typické pro dobu kolem poloviny 19. století, nejsou dnes v Konárovicích patrné. Reambulovaný stabilní katastr zachycuje některé změny realizované ve 3. čtvrtině 19. století.

41) Tamtéž, s. 177

42) J. Luštinec – J. Tlustý – P. Nosek, o. c. v pozn. 25, s. 36 – 39.

43) Tamtéž, s. 36.

44) Tamtéž, s. 36.

45) Tamtéž, s. 38–39.

Obr. 17: Janov, pohled ze dvora na otevřenou stodolu piliřové konstrukce, pocházející z roku 1888.

Obr. 18: Janov, detailní pohled na průčelí kravína postaveného v roce 1891.

Obr. 19: Janov, hlavní budova z konce 18. století v podobě po zvýšení v letech 1904–1905.

Pozoruhodná je kruhová nebo polygonální stavba žentouru, která přiléhá k perně stodoly.⁴⁶⁾ Žentoury se zejména u stodol poměrně vzácně objevují právě v 60. letech 19. století.⁴⁷⁾ Po předčasném úmrtí manželky v roce 1872 hrabě vzápětí Kohnárovice prodal.⁴⁸⁾

V letech 1860–1861 Jan Nepomuk z pověření otce Františka Arnošta převzal správu panství Sadová a připojených statků.⁴⁹⁾ V roce 1862 se panství Sadová stává fideikomitem a v roce je pořízen výše připomenutý popis dvorů panství.⁵⁰⁾

Popis z roku 1863 lze považovat také za podklad pro koncepci modernizace hospodářských budov, jejich stavebních oprav a úprav a vůbec zlepšení hospodářství. Nedlouho poté však postihla rozvíjející hospodářství těžká rána, která tuto modernizaci zpomalila nebo oddálila. Severovýchodní části panství, zejména Sadové, Mokrovous nebo Dohalic se dne 3. července 1866 přímo dotkla bitva u Hradce Králové.⁵¹⁾ V obcích kolem Sadové a v jejich okolí je rozestata řada pomníků padlých vojáků. K většímu poškození budov dvorů zřejmě nedošlo, nicméně vojáci dvory vyrabovali, porazili nebo odvedli téměř veškerý hovězí dobytek. Nepochybně obdobně skončili koně, vepři a drůbež a poškozena byla pole s dozrávajícím obilím.⁵²⁾

Některé dvory v 60.–70. letech zanikly. Nicméně důvodem zřejmě nemusely být, nebo nebyly škody v důsledku bitvy, ale určitá hospodářská koncepce.

46) Císařský otisk mapy stabilního katastru.

47) J. Žižka, o. c. v pozn. 2, s. 470. Dobře se dodnes dochoval třeba v bukovském Zámeckém dvoře na panství Nové Hradky v jižních Čechách.

48) T. Šimek a kol., Hradky, zámky, a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Východní Čechy. Praha: Svoboda 1989, s. 204.

49) J. Luštinec – J. Tlustý – P. Nosek, o. c. v pozn. 25, s. 36 – 39., s. 39.

50) Tamtéž, s. 18.

51) Tamtéž, s. 49. O bitvě u Hradce Králové, např. cs.wikipedia.org/wiki/bitva-u-hradce-kralove.

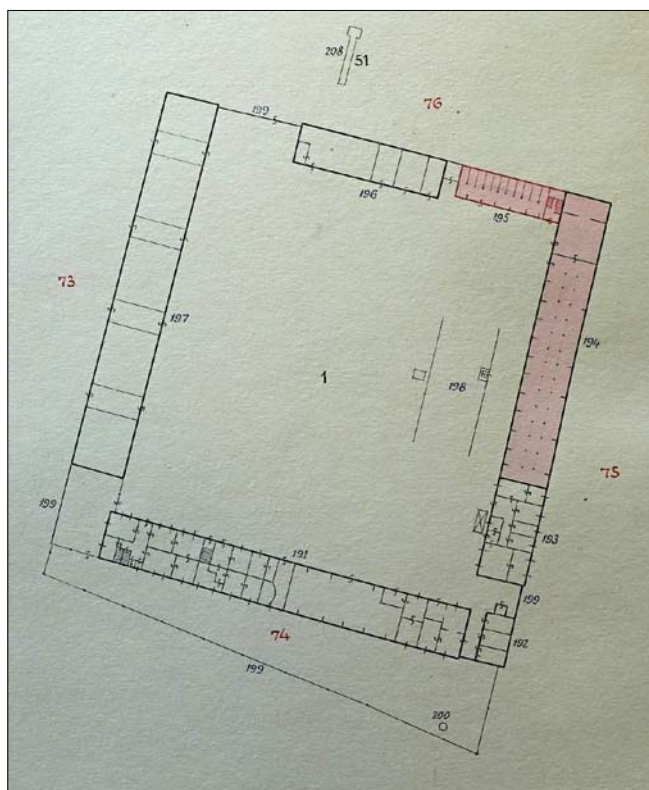
52) Tamtéž, s. 49.

V Bílé Třemešné, vzdálené od centra panství, došlo ke zrušení a rozparcelování dvora a zbořena byla i drobná zámecká stavba⁵³⁾ Zanikl dvůr Janatov-Lodín, složený ze dvou budov segmentového půdorysu, který nedlouho poté, nejpozději do roku 1875, nahradil menší dvůr čtvercového obrysu navázaný na přímé úseky cest. Jižní stranu tohoto malého dvora uzavírala budova teletníku s volárnou s dřevěnými záklopovými stropy, ke které kolmo přiléhalo obytné křídlo. Na severu stála stodola pilířové konstrukce s bedněnými výplněmi. Stavební podoba, kterou známe z popisu z roku 1899, naznačuje, že právě tento dvůr náležel mezi první hospodářské novostavby, realizované Janem Nepomukem.⁵⁴⁾ Dvůr upravený zřejmě na počátku 20. století, byl po pozemkové reformě ve 30. letech 20. století zbořen.

Rozsah stavebních úprav dvorů od 1863 do roku 1884, kdy se Jan Nepomuk po úmrtí otce plně ujímá zděděných panství, nelze přesněji vymezit. Kromě zmíněného Lodína lze, jak dále uvidíme, předpokládat třeba úpravy dvora v Kunčicích. Pro období od roku 1884, do počátku 20. století probíhaly postupné rozsáhlé stavební úpravy a modernizace dvorů, kterou dokládají a datují popisy – odhady panství z let 1899 a 1909.⁵⁵⁾ Popis z roku 1899 podává stručnější informace než popis z roku 1863, ale s důležitými údaji o podobě nových kravínů a stájí se stropy klenutými do traverz i nových stodol, tedy budov postavených převážně právě v 80. a 90. letech 19. století.⁵⁶⁾ Pro konkrétní dataci výstavby nebo úprav budov má zásadní význam přehled stavu k 12. 12. 1909, k datu úmrtí Jana Nepomuka, který uvádí i rozdíly ve stavu fideikomisu ve srovnání s rokem 1884.⁵⁷⁾ Z něho se také dovídáme o poslední velké stavební etapě, probíhající v letech 1904–1908, která se významně dotkla stodol a sýpek. Popisy dvorů ilustrují schematické půdorysy, rovněž pořizené při vypořádání dědictví po zemřelém hraběti Janu Nepomukovi v roce 1909.⁵⁸⁾

Většina hospodářských budov z doby Jana Nepomuka stojící ve dvorech dodnes umožňuje porovnat současný stav se stavem na počátku 20. století. Známe tedy dobu vzniku budov i jejich stavebně architektonickou podobu. Jan Nepomuk tedy nechal postupně stavebně upravovat a stavět nové velké kravíny, stáje pro tažný dobytek, koňárny, stodoly a sýpky. Radikálně však omezil chov ovcí, popis z roku 1899 se již o ovčinech nezmiňuje.⁵⁹⁾ Úpravy dvorů respektovaly stávající půdorysný rozsah a až na výjimky dosavadní skladbu budov po jejich obvodu.

Postupnou proměnu hospodářských budov pro celé období, kdy panství řídil a vlastnil Jan Nepomuk, tedy od 60. let 19. století do počátku 20. století, lze svým

Obr. 20: Mokrovousy, schematický půdorys dvora z roku 1909. Dole víceúhelníková budova, vpravo dům s navazujícím kravínem, vlevo stodola (NA, o. c. v pozn. 58, reprofoto A. Nachtmannová).

Obr. 21: Mokrovousy, kravín s obytným domem.

Sadová r. 1899, Originál stabilního katastru, reambulovaný v roce 1875, kde je již kromě starého zachycen nový dvůr – Archivní mapy, o. c. v pozn. 10. Nový dvůr Janatov zachycuje také III. vojenské mapování, sekce 3855-4, 1877.

55) NA, o. c. v pozn. 54; NA, Fideikomisní spisy, sig. VII E 28, kart. 1031, Budovy scházející, přibylé, opravené a opravu vyžadující na panství Sadová a přidružených statcích, r. 1909.

56) NA, o. c. v pozn. 54.

57) NA, o. c. v pozn. 55.

58) NA, Fideikomisní spisy, sig. VII E 28, kart. 1031, Plány ke spisu k odhadu z roku 1909.

59) NA, o. c. v pozn. 54.

53) III. vojenské mapování, sekce 3855-2, z roku 1877, kde je již zakreslen rozparcelovaný dvůr.

54) NA, Fideikomisní spisy, sig. VII E 28, kart. 1026, Odhad panství

Obr. 22: Sadová, kravín z roku 1899.

způsobem výjimečně a do určité míry ilustrovat na dnes zaniklém dvoře, který stál v Kunčicích. Dvůr se lišil od ostatních dvorů dodnes zachovanou budovou malého „zámku“ – panského domu s úřednickým bytem. Měl lehce lichoběžný obrys se stranami orientovanými ke světovým stranám, s delší osou ve směru západ-východ, rozměrů cca 112 × 95 m. Podoba popsaná v roce 1863 se shoduje se zázpisem na stabilním katastru. U severozápadního nároží vystupoval zmíněný úřednický dům s bytem šafráře, další úřednický dům stál při jihozápadním nároží. Většinu jižní strany dvora zaujímal budova postavená z „kamene na hlinu“, s kravínem a ovčínem s dřevěnými trámovými stropy. Na straně severní stála proti kravínu roubená konírna o pěti odděleních. Východní stranu uzavírala z kamene zděná stodola o třech mlatech s klenutými vjezdy, spojená na pod jednou střechou s na severu přiléhající přízemní sýpkou s podkrovím.⁶⁰⁾ V roce 1899 měl dvůr odlišnou podobu.⁶¹⁾ Na jihu stál kravín postavený ze smíšeného zdiva a zaklenutý klenbami do pasů, s půdní nadezdívkou. Fasády rytmizovaly opěrné pilíře odpovídající klenbním pasům. Na kravín navazovala volárna s konírnou a míchárnou, nově postavená ze smíšeného zdiva, zvýšeného o nadezdívkou seníkového podstřeší, zaklenutá do traverz, celkově podporovaných dvanácti litinovými sloupy. Stodolu, která ve dvoře stála v roce 1863, nahradila do roku 1899 stodola nová, pouze o dvou mlatech, která patřila k nejkrásnějším soudobým hospodářským stavbám svého druhu. Stodola vyzdřená ze smíšeného zdiva měla pilířovou konstrukci s plnými štíty s otvory s výplněmi z ozdobné cihelné mřížoviny, nárožími zesílenými na koso postavenými odstupněnými „gotickými“ opěráky. Úprava krajních peren o dvou polích se lišila od třech polí perny střední. Zatímco v krajních byly ve zdivu otvory dvou velikostí ve dvou úrovních nad sebou, pole střední perny měly velké vysoké otvory. Hvězdčovitě

skládaná cihelná mřížovina, vyplňující otvory, byla provedena z běžných, částečně přisekaných cihel. Nad vjezdy vystupovaly trojúhelné štítky s nakládacími otvory. Se stodolou byla pod jednou sedlovou střechou nadále spojena sýpka, zřejmě současně stavebně upravená, s podstřeším větraným vikýři.

Obě budovy – kravín zaklenutý nepochybně pruskými nebo segmentovými klenbami do pasů a stodola – byly vyzděny ze smíšeného zdiva zesíleného opěráky. Lišily se tak od hospodářských budov na panství nově postavených od sklonku 80. let 19. století, které byly zcela cihelné. Charakter konstrukcí, zejména kleneb a opěráků tedy naznačuje, že první přestavba dvora mohla proběhnout již v průběhu druhé poloviny 60. let, nebo v 70. letech 19. století. Až v roce 1905 došlo k přestavbě ovčína na volárnu s konírnou zaklenutou do traverz, která nahradila ovčín.⁶²⁾ Zřejmě v této době došlo také ke stavebně-architektonickému sjednocení budovy kravína a stájí do podoby s celistvě řešenou fasádou, která se dochovala až do jejího zániku.

V roce 1889 zahájila úpravy dvora Janov výstavba nové cihelné stodoly.⁶³⁾ Pilířová konstrukce má na vnější straně plně zděné výplně. Vnější fasády tak rytmizují lizény vytvořené vystupujícími pilíři, nesoucí výrazně profilovanou v omítce vytaženou římsu, ve vpadlých polích podporovanou konzolami. Severozápadní štít u boční brány dvora ukončoval štít s ozuby v patách a ve vrcholu, rámovaný ozubovými pásy a zdobený ve štuku povedeným harrachovským znakem. Tento jediný ve dvorech zachycený rodový znak, spolu s náročnějším provedením fasády naznačuje význam dvora v rámci panství. Dovnitř dvora se stodola obrací pouze rytmem pilířů bez výplní. V roce 1891 uzavřel velkou část dosud téměř nezastavěné jihovýchodní strany dvora nový kravín.⁶⁴⁾ Cihelná budova

60) NA, o. c. v pozn. 24.

61) NA, o. c. v pozn. 54.

62) NA, o. c. v pozn. 54; NA, o. c. v pozn. 55.

63) Tamtéž.

64) Tamtéž.

délkově disponovaná na 14 os je zastřešená sedlovou střechou. Nízké polopatro pícniku odděluje římsa vysazená z režných cihel, fasády ukončuje římsa konzolová. Římasy jsou vyskládané z běžných cihel bez použití tvarovek. Kravín má převýšené obdélné okenní otvory s vysazenými podokenními římsami a vysokými rovnými záklenky. Pícníkové polopatro větrají drobné otvory s gotizujícím ostěním profilovaným okosením. Interiér kravína je zastropen segmentovými klenbami do ocelových nosníků – každý nosník přímo podporuje dvojice litinových sloupů, jejichž hlavičky doplňují trojúhelné konzoly. Stavební činnost se do dvora vrátila ještě v roce 1904.⁶⁵⁾ Do roku 1905 se dosud většinou přízemní čelní budova s patrovou střední částí proměnila v mohutnou dvoupatrovou sýpku s obytnými a skladovacími prostory v přízemí. Římsa oddělující přízemí i římsa hlavní jsou opět režné cihelné, nároží rámuji lizény. Fasády rytmizují ležaté obdélné otvory s úzkými šambránami s v omítce naznačenými plochými záklenky. Až v letech 1908–1909 došlo k zásadní stavební úpravě starého kravína na severní straně dvora, přeměněného na volárnu – stáje pro tažný dobytek.⁶⁶⁾ Dostal obdobně vysoký pícník, opět oddělený cihelnou římsou, a zastropení klenbičkami do železných nosníků podporovaných jedním průvlakem, neseným sloupky.

Již v roce 1888 byl modernizován s využitím původního zdiva kravín v Boharyni, zvýšený o nadezdívku pícnikového podstřeší, oddělenou z režných cihel vysazenou římsou, jinak stavebně architektonicky odpovídající kravínu janovskému.⁶⁷⁾ Již rok před tím zde došlo k přestavbě konírny a volárny, zaklenuté klenbami do travěz podporovaných litinovými sloupky. V roce 1887–1893 uzavřely stranu dvora dvě dovnitř otevřené stodoly pilířové konstrukce.⁶⁸⁾ V roce 1896 došlo obdobným způsobem k přestavbě – modernizaci kravína v Mokrovousech v obvyklých dimenzích se shodně řešenými římsami. Původní klenby po vybourání nahradilo zastropení segmentovými klenbičkami do železných nosníků, podporované 28 litinovými

Obr. 23: Trnava, pohled na stodolu.

Obr. 24: Trnava, interiér stodoly s konstrukcí krovu.

sloupky. Přízemní část u kravína s kanceláří a čeledníkem přestavba hmotově nezměnila. Následující rok navázala na severní straně na kravín nová konírna opět s polopatrem pícniku a obdobně zastropená s deseti litými sloupky.⁶⁹⁾

Výstavba nových kravínů dosáhla z architektonického i typologického hlediska svého vrcholu v roce 1899. V tomto roce byl postaven kravín v Sadové pro sto kusů dobytka s přilehlou konírnou, který nahradil starší budovu, polohou ještě vázající na areál zaniklého zámku.⁷⁰⁾ Základní stavebně-architektonické řešení budovy s pícnikovým polopatrem, délkově disponované na 17 os, odpovídá dalším soudobým kravínům na panství. Cihelná a omítaná budova se soklem z pískovcových kvádrů má nízké patro pícniku, oddělené z režných cihel vysazenou „ozubovou“ římsou a fasády ukončuje jednoduše provedená římsa konzolová. Podélné fasády zde však rytmizuje troji-

65) Tamtéž.

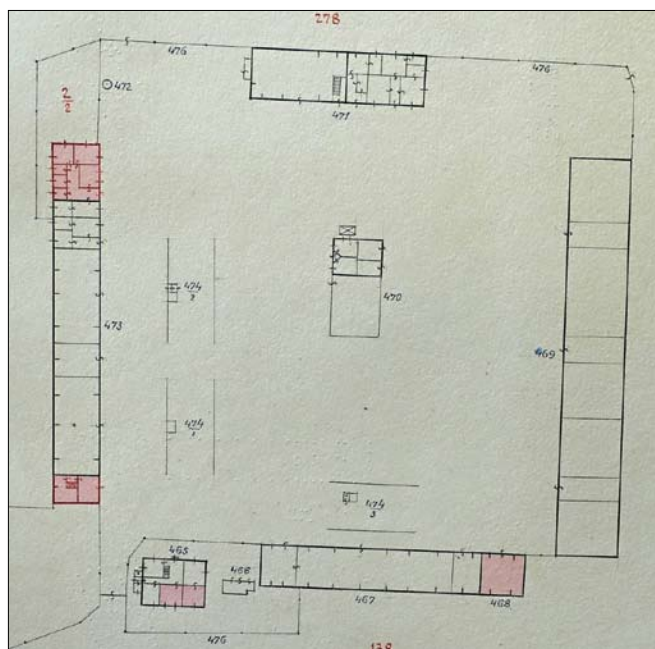
66) Tamtéž.

67) Tamtéž.

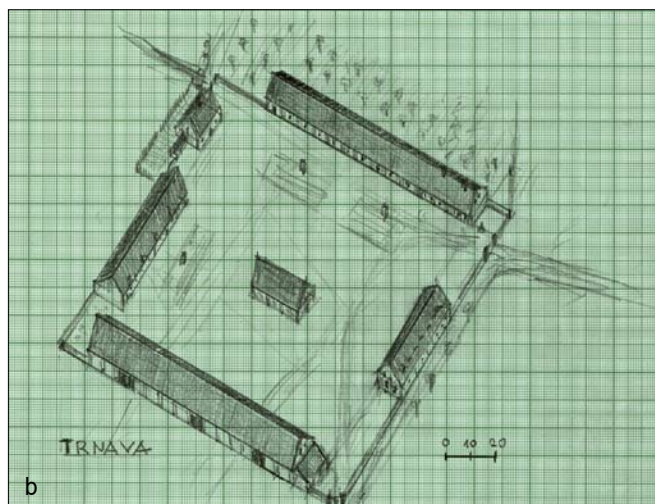
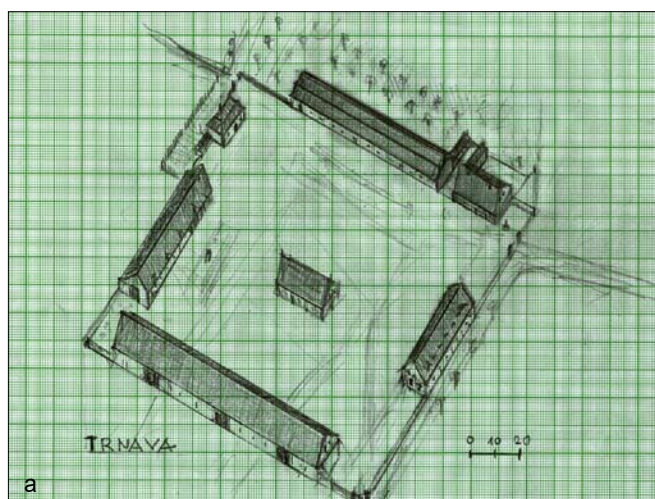
68) Tamtéž.

69) Tamtéž.

70) Tamtéž; NA, o. c. v pozn. 58.

Obr. 25: Trnava, schematický půdorys dvora z roku 1909. Nahoře sýpka s obytnými prostory v přízemí, vlevo kravín s obytnou částí, vpravo stodola, dole úřednický dům, stáj pro tažné voly a konírna (NA, o. c. v pozn. 58, reprofoto A. Nachtmannová).

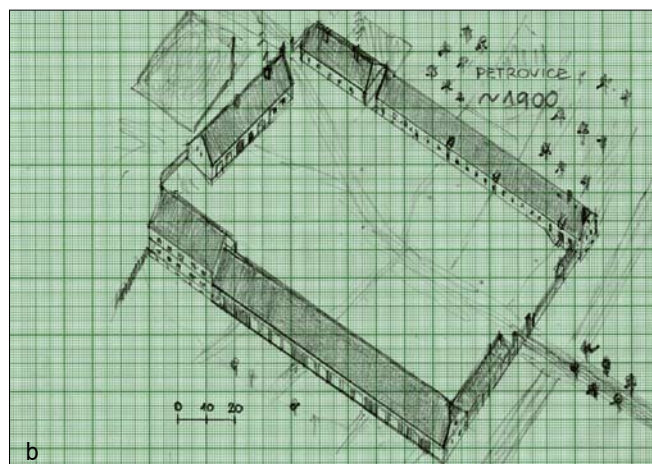
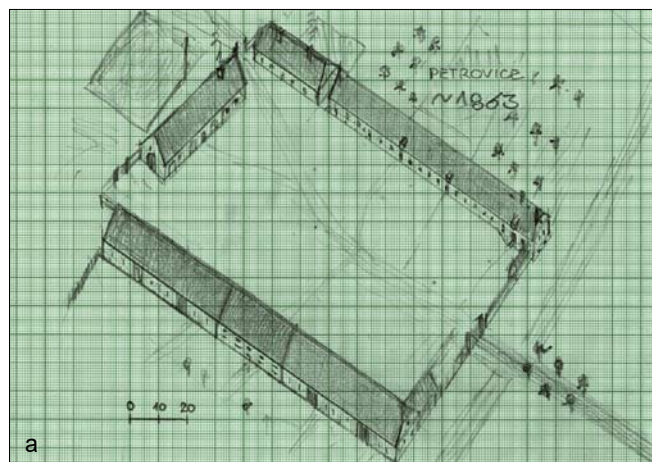

Obr. 26: Trnava: a – rekonstrukční skica podoby hospodářského dvora v roce 1863; b – rekonstrukční skica podoby hospodářského dvora na počátku 20. století.

ce jednoosých rizalitů s trojúhelnými štítky rámovanými římsou, na nádvoří straně s nakládacími otvory, ve štítech byly kruhové otvory. Od ostatních kravínů sadovský neodlišuje pouze tato úprava. Především měl jako jediný na panství příčné uspořádání stání dobytka, na nádvoří fasádě se projevující pravidelným střídáním okenních a dveřních otvorů.⁷¹⁾ Uspořádání odpovídá také odlišná úprava zastropení s podélnými průvlaky.

Jednodušší řešení, realizované zřejmě kolem roku 1900, bylo zvoleno u kravína v Trnové.⁷²⁾ Kravín s příslušenstvím dostal nadezdívku pískinového podlaží, větrného otvory vyplněnými ozdobnou cihelnou mřížovinou. Fasády členily sdružené lizény. V interiéru zůstaly dřevěné záklopkové stropy, podporované průvlaky se sloupky. Na jižní straně vznikla současně nová konírna s obvyklým zastropením do železných konstrukcí. V rámci těchto úprav vznikl nový obytný dům a další obytné prostory v sýpce a při kolně.

Při obnově po požáru, realizované v letech 1905–1906,⁷³⁾ dostala stodola v Sadové nadezdívku oddělenou obvyklou, tentokrát pouze v omítce provedenou římsou a ukončenou režnou cihelnou římsou konzolovou. Nový vaznicový krov s ležatými stolicemi s věšadly nese sedlovou střechu pokrytou pálenými bobrovkami.

Obr. 27: Petrovice: a – rekonstrukční skica podoby hospodářského dvora v roce 1863; b – rekonstrukční skica podoby hospodářského dvora na počátku 20. století.

71) NA, o. c. v pozn. 55; NA, o. c. v pozn. 58.

72) NA, o. c. v pozn. 58.

73) NA, o. c. v pozn. 55; NA, o. c. v pozn. 58.

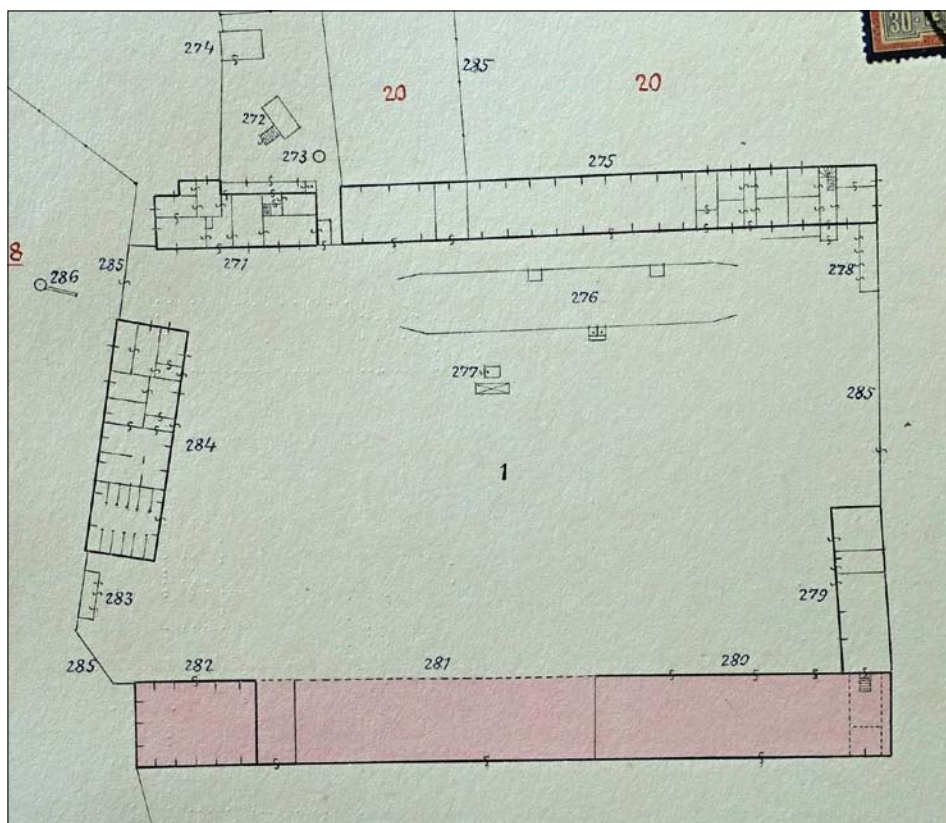
Ve dvorech v Kunčicích a Zvíkově byly postaveny nové stodoly, v návaznosti na starší stavby spojené pod jednou sedlovou střechou se sýpkou. Zatímco výše charakterizovaná stodola v Kunčicích stála již v roce 1899, novostavba ve Zvíkově pochází z roku 1905.⁷⁴⁾ Stavbu cihelné pilířové konstrukce kryje sedlová střecha s přesahy s profilovaným zhlavím krokví. Na vnější straně jsou v každém poli na vysokém soklu dva velké otvory, rámované pilířky, vyplněné ozdobnou, hvězdicovitě skládanou cihelnou mřížovinou. Vnitřní strana je – stejně jako v Janově – otevřená, bez výplní. Shodnou pilířovou konstrukci má navažující sýpka s vysokým soklem z pískovcových kvádrů. Její průčelí dělí čtveřice pilířů na tři pole – střední o jedné ose, boční o dvou okenních osách. Nižší druhé podlaží otevřené do krovu odděluje pásová římsa z režných cihel. Čela pilířů celé stavby zdobí zrcadla nahozená hrubou omítkou a obdobné omítky pokrývají fasády sýpky s hladkými šambránami kolem okenních otvorů se široce okoseným ostěním.

V roce 1896 změnila přestavba budovu s ovčínem ve Starých Nechanicích na konírnu a volárnu s typickými detaily fasád, zaklenutou do železných nosníků. Na samém konci 19. nebo počátku 20. století dostala novou podobu i stodola o dvou mlatech se sýpkou pod jednou střechou.⁷⁵⁾ Nadpraží vpadlých polí, členících fasády peren stodoly podporují konzoly, konzolová pro dvory typická je i hlavní římsa. Interiér větrají trojice štěrbin nad sebou, v každém poli sdružené do dvou dvojic. Fasáda sýpky má dnes jednoduchou novodobou architektonickou úpravu.

Před rokem 1899, možná již v 80. letech 19. století, se ovčín v Petrovicích stojící na severní straně dvora proměnil v konírnu a sýrárnu. V roce 1899, stejně jako v roce 1863, stály ještě dvě shodně řešené stodoly, svírající ve středu pod jednou střechou umístěnou sýpku.⁷⁶⁾

74) Tamtéž.

75) NA, o. c. v pozn. 54; NA, o. c. v pozn. 55. Dochovaná podoba stodoly se liší od stodoly popsané v roce 1899.

Obr. 28: Petrovice, schematický půdorys dvora z roku 1909. Dole stodola na čele vlevo s připojenou sýpkou, nahoře kravín a stáje s obytným a úřednickým domem, vlevo budova s konírnou a sýrárnou (NA, o. c. v pozn. 58, reprofoto A. Nachtmannová).

Obr. 29: Petrovice, průčelí sýpky z počátku 20. století.

Na počátku 20. století je nahradila nová cihelná stodola pilířové konstrukce s vnější fasádou členěnou plnými vpadlými poli s nadpražím, obdobně jako v Nechanicích podporovaným konzolami. Dovnitř dvora se obracela rytmem masivních pilířů s volnými poli bez výplní. Hlavní budově – sýpce v Janově – architektonicky odpovídá nová jednopatrová sýpka o pěti osách, s otvory s vysazenými

76) NA, o. c. v pozn. 24.

Obr. 30: Zvíkov (okres Hradec Králové), sýpka s částí stodoly, postavená v roce 1905.

Obr. 31: Staré Nechanice, stodola se sýpkou po úpravě na počátku 20. století.

s rovnými záklenky z omítky, přisazená k severními čelu stodoly. Fasádu dělí obvyklé, z cihel vysazené římsy.

Ke dvorům panství náležel také hřebčín Stejskal, založený na místě rybníka zřejmě již na sklonku 18. století. Dvůr zhruba čtvercového obrysu uzavírá na severu hlavní budova stájí pro chovné koně. Masivní lizény a štíty lemované pásy s ozuby členící její fasády ukazují na přestavbu v 80. letech 19. století. V roce 1897 doplnila hřebčín na východní straně nová jízdná, postavená na místě vepřína, a došlo k přestavbě a zvýšení obytného domu, s výraznými rizality.⁷⁷⁾ Někdejší kravský chlév na jižní straně nahradily menší koňské stáje. Hřebčín obklopovaly výběhy pro koně ohrazené dřevěnými ploty.

Na nejstarším harrachovském statku přímo ve Stěžerách, zřejmě díky někdejšímu majetkovému rozdělení,

stály dva hospodářské dvory. Kromě dvora u zámku se dochoval další větší dvůr lichoběžníkového obrysu na východním konci obce. Na stabilním katastru jsou všechny jeho budovy zděné. Výstavbě před rokem 1840 zřejmě odpovídá dlouhá budova kravína a stájí bez polopatra, uzavírající jeho severovýchodní stranu, s fasádami členěnými masivními lizénami. Fasády velké stodoly, stojící na jihovýchodě, člení vpadlá pole s pásy podloženými cihelnými konzolami, s přesahem střechy s profilovaným zhlavím krokví. Podoba stodoly, srovnatelná třeba se stodolou ve Starých Nechanicích, odpovídá výstavbě na počátku 20. století.

V roce 1879 koupil Jan Nepomuk hrabě Harrach panství Dolní Přím a následující roku zde zrušil pivovar uzavírající na severu dvůr, kde zřídil dodnes fungující sýrárnu.⁷⁸⁾ Otázkou je rozsah jím realizovaných úprav dalších hospodářských budov, které náleží k nejpozoruhodnějším hospodářským budovám v Čechách. Na jihu uzavírá dvůr velká cihelná dvoukřídlá a dvoupatrová víceúčelová budova, postavená na půdorysu nepravidelného „T“, s vyšším přízemím se stájovými a chlévovými a dalšími hospodářskými a obytnými prostory. Pultové vikýře, dochované v části sedlové valbami ukončené střechy, odpovídají dalšímu sýpkovému podlaží v podstřeší. Fasády ukončuje výrazně profilovaná

římsa, stejně jako ploché šambrány kolem okenních otvorů, opatřená červeným nátěrem. Ve zdivu k jihu vybihajícího křídla, které zřejmě nebylo nikdy dokončeno, se rýsují dvě vertikální stavební spáry se šmorci, ukazující na jeho postupnou výstavbu. Velké okenní otvory s kamenným ostěním v části přímo navazující na hlavní křídlo odpovídají obytným nebo správním prostorům. Stájové prostory jsou zaklenuty obdélnými poli vzdutých plackových klebeb do pasů, vybihajících z polopilířů, propojených pasy přístěnnými. K hlavnímu křídlu přiléhá z jihu další trakt s dřevěnými stropy. Na I. vojenském mapování je patrná protáhlá budova. Zákres na císařském otisku stabilního katastru z roku 1841 odpovídá stávajícímu půdorysu.

Stodola o třech průjezdných mlatech se segmentově sklenutými vjezdy a perny členěnými vpadlými poli,

77) NA, o. c. v pozn. 54; NA, o. c. v pozn. 55.

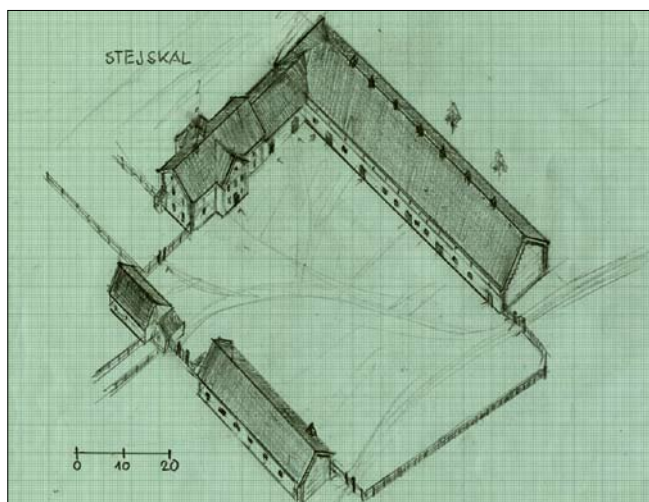
78) J. Luštinec – J. Tlustý – P. Nosek, o. c. v pozn. 25, s. 24, 39, 45.

kteřá uzavírá východní stranu dvora, náleží typologicky mezi stodoly z 20.–30. let 19. století, které známe ze Sadové nebo z Mokrovous. Poměrně z velké části dochované architektonické členění fasád ji však řadí mezi nejvýstavnější stavby svého druhu v Čechách. Západní průčelí, obrácené k zámku, štítová čela a východní fasády krajních peren měly jednotné architektonické řešení. Ze zalamaného soklu z pískovcových kvádrů vyrůstají široké čtvrtpilíře pokryté rustikou, s římsovými hlavicemi nesoucími stylizované kladí podložené ozubovým pásem. Střední větší část východní fasády pak člení lizenové rámy pokryté štukovou rustikou, na kterou navazují klenáky segmentových záklenků vjezdových otvorů na mlaty. Nad architrámem nasazeným na lizenové pásy ukončuje fasádu hladký pás pod přesahem střechy s profilovaným zhlavím krokví.

Charakter víceúčelové budovy včetně vzdutých kleneb s přístěnnými pasy odpovídá některým velkým hospodářským stavbám v Čechách postaveným na počátku 19. století. Příkladem může být velká budova dvora ve Zvoleněvsi s obdobně zaklenutým kravínem v přízemí a sýpkovými patry, nebo některé budovy na clam-gallasovském panství Frýdlant.⁷⁹⁾ V roce 1811 koupil panství Jan Riedel a v roce 1815 jej zdědil jeho syn František, který je znám úpravami zámeckého okolí.⁸⁰⁾ Lze tedy předpokládat, že víceúčelovou budovu i stodolu nechali postavit právě Riedlové. Harrachovské úpravy, zřejmě z doby kolem roku 1900, zde na první pohled charakterizuje zejména nadezdívka stodoly, které ve štítech odpovídá pás vyplněný typickou hvězdčovitě skládanou mřížovinou.

Sňatkem v roce 1856 získává Jan Nepomuk Harrach také bývalá lobkowiczská panství Žinkovy na Klatovsku s deseti dvory a Želeč-Planá nad Lužnicí na Táborsku s dvanácti dvory.⁸¹⁾ Plně se jich zřejmě ujmá po úmrtí manželky v roce 1872. Na panství Žinkovy stálo několik pozoruhodných barokních dvorů, postavených někdy před polovinou 18. století hraběcími rody z Vrtby.⁸²⁾ Nepochybně zde, obdobně jako na jiných harrachovských panstvích, došlo ke zlepšení hospodaření spojené s určitými stavebními úpravami hospodářských budov. Ze stavební činnosti zřejmě vyniká úprava dvora Žinkovice, postaveného na půdorysu symetrického kosodélníka. Jedno barokní křídlo zde v 80. letech 19. století nahradila monumentální budova lihovaru se sýpkou, architektonicky obdobná sýpkám na sadovském panství.⁸³⁾ Upravován byl i dvůr trojúhelního půdorysu v Žinkovech. Nebyly zde však zachyceny budovy, které by stavebně architektonicky odpovídaly kravínům nebo stodolám na panství Sadová.

Na panství Želeč-Planá stála rovněž řada dvorů barokního původu. Relativně častá zde byla symetrická dispozice obdélního půdorysu s čelem uzavřeným ohradní zdí s branou. Některé hospodářské budovy měly v té době ještě spalné konstrukce. Barokní dvory doplnil před rokem 1850 nový dvůr Karolín, nesoucí jméno Karolíny z Lobkowicz, opět osově symetrické trojkřídlé dispozice, postavený na zeleném drnu.⁸⁴⁾ Podoba dvorů naznačuje

Obr. 32: Stejskal (Hradec Králové), rekonstrukční skica podoby chovného hřebčína na počátku 20. století.

různé dílčí úpravy z doby po roce 1872. Snad nejvýraznější budovy z této doby se dochovaly ve dvoře Podolí. Kravín s polopatrem s větracími otvory a trojúhelnými štítky má podobnou úpravu jako kravín v Sadové z roku 1899. Od roku 1902 vlastnil Želeč Janův syn Otto hrabě Harrach, který nechal významně upravit barokní dvůr Strkov u Plané, kde si nechal postavit nevelkou zámečkou stavbu.⁸⁵⁾

Vrátíme se na panství Sadová. Celkové půdorysné uspořádání dvorů na tomto panství se neodlišuje od typů dvorů, které známe z bývalých panství jiných významných rodů. Z typologického hlediska však stojí za připomenutí časté spojení stodoly s nevelkou sýpkou pod jednou sedlovou střechou. Jednopatrová sýpka navazuje na krajní pernu, nebo je sevřená dvojicí peren přiléhajících stolů. Toto uspořádání se zde udrželo i při úpravách na počátku 20. století. I když bezprostřední návaznost stodoly, ve které se skladovalo a mlátilo obilí se sýpkou je z funkčního hlediska poměrně výhodné, nejde vůbec o řešení běžné nebo časté. Obdobné stodoly se sýpkami známe z vrtbovských dvorů na panství Konopiště, postavených zřejmě ve 40. letech 18. století, nebo třeba z některých dvorů ze 2. třetiny 19. století. Připomenout lze například sousední panství Kinských Chlumeck nad Cidlinou, šternberské panství Častolovice, nebo chotkovské Nové Dvory. Vesměs jde o sýpky menší skladovací kapacity.⁸⁶⁾

Poměrně velké množství roubených hospodářských budov, dochovaných až do druhé poloviny 19. století, nacházíme na Hradecku i na sousedních panstvích Chlumeck nad Cidlinou nebo Smidary, tedy tam, kde byl nedostatek stavebního kamene.⁸⁷⁾

Za zmínku stojí barevné řešení fasád z první etapy výstavby harrachovských hospodářských budov. Nejlépe se barevnost z tohoto období podařilo zachytit na části vnější fasády stodoly v Sadové, postavené před nebo v polovině 19. století a zvýšené v letech 1905–1906. Pod opadávající vrchní omítkou se dochovala až po osekané vysazení původní římsy omítky z doby výstavby s bílým pačkem a červeným nátěrem. Zdá se, že masivní lizenó-

79) J. Žižka, o. c. v pozn. 2, s. 74, 75, 184, 402–403.

80) T. Šimek a kol., o. c. v pozn. 48, s. 95.

81) J. Luštinec – J. Tlustý – P. Nosek, o. c. v pozn. 25, s. 40, V. Kotýška, o. c. v pozn. 1, s., 1691.

82) J. Žižka, o. c. v pozn. 2, s. 57, 541.

83) Letopočet na štítu 1887

84) Archivní mapy, o. c. v pozn. 10, originál mapy stabilního katastru.

85) J. Luštinec – P. Nosek – A. Rejha, o. c. v pozn. 3, s. 172.

86) J. Žižka, o. c. v pozn. 2, s. 55–56, 257, 469.

87) Tamtéž, s. 71–72, 412–413, 505–506, 538–539.

Obr. 33: Dolní Přím (okres Hradec Králové), víceúčelová hospodářská budova.

Obr. 34: Dolní Přím, část vnější fasády stodoly.

vé rámy byly červené a v bílých plochách vpadlých polích se uplatňovaly červené šambrány kolem větracích šterbin. Výrazná červená barevnost fasád hospodářských budov tak mohla odpovídat barevnosti fasád v letech 1839–1854 postaveného Hrádku u Nechanic, a tedy vycházet i z barevnosti Harrachovského erbu.⁸⁸⁾

Kravíny a stáje upravované, nebo nově stavěné od 80. let 19. století do prvního desetiletí století dvacátého, mají tedy jednotné stavebně-architektonické řešení. Sjedenoceny jsou vertikální dimenze – vlastní kravín má výšku 400 cm, nadezdívka pícního polopatra 150 cm. Stavební úpravy stojících budov vesměs využily stávající většinou lomové nebo smíšené obvodové zdivo, výjimečně stropní konstrukce. Novostavby jsou prakticky v celém rozsahu

88) Hrádek u Nechanic, harrachovský erb – tři stříbrná paví pera v červeném poli.

hu provedeny z cihelného zdiva, cihelné jsou i doplňky – třeba nadezdívky pícníkových pater ke stávajícím budovám. Cihelné zdivo má vesměs poněkud nepřesnou polokřížovou vazbu, výplňové zdivo stodol pak vazbu vazákovou. Fasády rytmičují lehce převýšené okenní otvory s vysazenými vysokými rovnými záklenky. Polopatro s malými převýšenými otvory s okoseným ostěním má charakter vlysového pásu, mezi z režných cihel vysazeným „architrámem“ a hlavní konzolovou římsou. Římsy jsou vždy vyskládány pouze z běžných, případně podle potřeby přisekaných cihel. Plochy pokrývala až na režné, z cihel vysazené římsy omítka, štukové články byly provedeny výjimečně. Kravíny a chlévy mají vesměs zastropení širšími poli segmentových kleneb do ocelových nosníků, které přímo podporují dvojice zeleně natřených štíhlých litinových sloupků s hlavicemi s náběhy. Lokálně opadaná omítka v Janově naznačuje, že některé segmentové klenby byly vyklenuty z cihel na plocho, tedy v tloušťce pouze 7,5 cm.

Od podélného uspořádání stání dobytka v kravínech se odlišuje výstavný kravín v Sadové, s příčným uspořádáním stání, doloženým i plánem z roku 1909.⁸⁹⁾ Nicméně i v ostatních kravínech není podoba ustájení zcela jednoznačná. Světla šířka kravínů odpovídá minimální šířce nutné pro zřízení střední a dvou obslužných

chodeb při obvodových stěnách. Podle otisků lze předpokládat vyvýšené obvodové obslužné chodby. Běžnému řešení zde však neodpovídá poloha sloupků, které ponechávají neobvykle široký střední prostor mezi stáními. Hypoteticky lze tuto úpravu vysvětlit tím, že zde krávy měly tzv. volné ustájení se středním rejdištěm. Uvázání krav v tomto případě umožňovalo volnější pohyb, tedy lepší propracování, tedy zkvalitnění hnoje, který se vyvážel v delších intervalech, než při běžném ustájení. Sám hrabě se významem kvalitního hnojení zabýval a v roce 1856 dokonce napsal a vydal publikaci „O důležitosti hnoje“⁹⁰⁾ Větrání zajišťovala železná okna s větracími křídly

89) NA, o. c. v pozn. 58.

90) L. Loudil, Vývoj staveb pro živočišnou výrobu v letech 1750–1900 a stavební činnost ekonoma F. Horského, in: Vědecké práce Zemědělského muzea 20, Praha 1980, s. 143; J. Luštinec – J. Tlustý – P. No-

a ventilační průduchy s parníky na střechách. Kravíny měly železné dráhy pro navážení píce a vyvážení hnoje, v řezárnách byly vodojemy, zásobované vodovodem. Kravín v Sadové chránil hromosvod.⁹¹⁾

Z běžných, částečně přisekaných cihel byly provedeny i hvězdicovitě skládané mřížoviny, vyplňující zejména velké větrací otvory stodol. Na fasádách se zde střídají ostře hozené plochy nebo zrcadla rámovaná hladkými pásy. Svým způsobem výjimečné jsou velké stodoly pilířové konstrukce, kde na nádvoří straně zcela chybí výplně mezi pilíři.

Modernizace hospodářských dvorů a výstavba nových budov vyžadovala dostatek stavebního materiálu. Zřejmě ještě po polovině 19. století dodávaly cihly menší cihelny – jedna z nich stála u mlýnského náhonu západně od Dohaliček.⁹²⁾ V 70. letech 19. století vznikla zcela nová cihelna pod rybníkem severozápadně od dvora v Sadové, zachycená již na III. vojenské mapě z roku 1877 schematickou značkou kruhové pece. Nová kruhová pec, zakreslená i na reambulovaném originálu stabilního katastru, byla údajně postavena v roce 1882.⁹³⁾ Značky této cihelny „SC“ jsou dobře viditelné například na cihlách konzolové římsy nového kravína v Sadové, postaveného v roce 1899.

Bližší zkoumání by si jistě zasloužil původ železných a železných litých konstrukcí. Bratr Jana Nepomuka Alfréd hrabě Harrach vlastnil na svém panství železnou huť v Janovicích u Rýmařova, činnou ještě na sklonku 19. století.⁹⁴⁾

Velká pozornost byla věnována zásobování vodou, které zmiňují popisy z let 1863 a 1899.⁹⁵⁾ Dochovaná řada plánů z přelomu 19. a 20. století pak dokládá výstavbu nových vodovodů vedoucích do dvorů ze studní i vodních nádrží. Studna původního vodovodu se například dochovala nedaleko Mokrovous.⁹⁶⁾

sek, o. c. v pozn. 25, s. 47.

91) NA, o. c. v pozn. 55.

92) Archivní mapy, o. c. v pozn. 10, originál mapy stabilního katastru.

93) Kronika obce Sadová, oficiální internetové stránky obce Sadová.

94) V současné době zde probíhá výzkum železářství. Informace M. Matěje.

95) NA, o. c. v pozn. 55; NA, o. c. v pozn. 58.

Obr. 35: Sadová, detail fasády stodoly s patrnou úpravou ze druhé čtvrtiny 19. století s červeným nátěrem a nadezdívkou z roku 1905.

Obr. 36: Kunčice, interiér kravína.

Autora projektů hospodářských budov na panství Sadová, nebo jejich stavitele dosud neznáme. Hypoteticky by snad bylo možné uvažovat o podílu architekta Viktora Šmída, který navrhl pseudogotický kostel Nejsvětější Trojice v Suché nedaleko Sadové, který nechal v letech 1885–1887 postavit Jan Nepomuk Harrach. V úvahu by mohl připadat také stavitel J. Pošepný z Jilemnice, který stavbu kostela realizoval.⁹⁷⁾ Některé prvky, použité na hospodářských dvorech, například hvězdicovitě skládané cihelné mřížoviny, nalezneme i v selských usedlostech v jejich okolí, které naznačují působení místního stavitele.

96) Mokrovousy, oficiální internetové stránky obce.

97) P. Vlček – P. Zahradník a kol., o. c. v pozn. 7, s. 892.

Obr. 37: Podolí u Želče (okres Tábor), kravín.

Výstavbu kravínů a stájí na panství Sadová můžeme srovnat s rozsáhlou výstavbou budov pro ustájení dobytka na schwarzenberských panstvích za Johanna Adolfa knížete Schwarzenberga, přítele Františka Arnošta hraběte Harracha, nebo jeho syna knížete Adolfa. Soudobé budovy kravínů a další hospodářské budovy, stavěné od 80. let 19. století do prvního desetiletí 20. století, mají obdobné funkční uspořádání s podélným uspořádáním stání dobytka. Jejich architektonické řešení, provedené v kombinaci režného zdiva, případně omítky a režných z cihel vysazených prvků je však mnohem náročnější, zejména s důrazem na štítová průčelí. Fasády z dekorativního režného zdiva daly vznik pojmu „schwarzenberský sloh“. Zajímavá je jistě známá skutečnost, že schwarzenberské hospodářství vedl 36 let František Horský, který doporučoval budovat nenáročné objekty a z jehož názorů vycházel i Jan Nepomuk Harrach. Ale u Schwarzenbergů šlo kromě kvalitního hospodaření o víc – o reputaci „knížat mezi zemědělci“.⁹⁸⁾

V 70. letech 19. století nechal na svých, zejména středočeských panstvích, vybudovat desítky nových budov kravínů a stájí Jan II. kníže z Lichtenštejna. Budovy ve směr s příčným uspořádáním stání mají jednotné stavební řešení. Shodný je rozvrh a rozměry otvorů, nicméně jednotlivé budovy mají odlišné provedení fasád využívající místní materiály. A v řadě případů jde o řešení náročná, o fasády provedené v celém rozsahu buď z říčanské žuly, nebo z pískovce s řadou detailů. Opět zde máme hospodářské budovy vpravdě knížecí.⁹⁹⁾

Dekoratívni pojetí z cihel postavených hospodářských budov nacházíme i na menších statcích. A nemusíme chodit daleko. V samém sousedství sadovského panství v Barchůvku si v letech 1907–1909 nechal Václav A. Fischera postavit nový dvůr s cihelnými budovami s fasádami ukončenými „čabrákovým“ z cihel vysazeným ornamentem.¹⁰⁰⁾

Hospodářské budovy na panství Sadová odpovídaly nejmodernějším zásadám na ustájení. I když jejich jednotné architektonické řešení je něco jednodušší než třeba u schwarzenberských nebo lichtenštejnských staveb, rozhodně jde o neméně hodnotné hospodářské stavby. Lze předpokládat, že celou koncepci výstavby určil sám Jan Nepomuk hrabě Harrach, vzdělaný a zkušený zemědělský odborník, který také patřil k největším držitelům zemědělské půdy v Čechách. Všechny hospodářské budovy z tohoto období mají jedno i mnoho společného. Kromě kvalitního stavebního provedení zde výrazně vystupují svým způsobem prin-

cipy účelnosti spojené s určitou úsporností, danou především racionální koncepcí výstavby. Dá se tedy snad říci, že hrabě měl stále na mysli zásady, které razil František Horský a duch tohoto zemědělského odborníka zde, přiměřeně potřebám, „vanul“ i po dlouhých desetiletích.

Za provedení archivní rešerše děkuji paní PhDr. Aleně Nachtmannové, Ph.D.

ING. JAN ŽIŽKA – NÁRODNÍ PAMÁTKOVÝ ÚSTAV,
ÚZEMNÍ ODBORNÉ PRACOVNÍSTĚ STŘEDNÍCH
ČECH V PRAZE
ZIZKA.JAN@NPU.CZ

PRAMENY

- Národní archiv, Fideikomisní spisy, sign. VII E 28, kart. 1017, Popis panství Sadová a statků Kunčice, Petrovice, Strašov a Velký Barchov, r. 1863.
Národní archiv, Fideikomisní spisy DK, sign. VII E 28, kart. 1020, Odhad statku Barchov, Stěžery a Zvíkov, r. 1863.
Národní archiv, Fideikomisní spisy, sign. VII E 28, kart. 1026, Odhad panství Sadová, r. 1899.
Národní archiv, Fideikomisní spisy, sign. VII E 28, kart. 1031, Budovy scházející, přibylé, opravené a opravu vyžadující na panství Sadová a přidružených statcích, r. 1909.
Národní archiv, Fideikomisní spisy, DK, sign. VII E 28, kart. 1031, Plány ke spisu k odhadu z roku 1909.
Vojenské mapování, Military Survey, Section 95, 112. Austrian State Archive/Military Archive, Vienna. © Laboratoř geoinformatiky Univerzita J. E. Purkyně – <http://www.geolab.cz> © Ministerstvo životního prostředí ČR – <http://www.env.cz>
Archivní mapy – <https://archivni-mapy.czuk.cz>. Ústřední archiv zeměměřictví a katastru.
Kronika obce Sadová, oficiální internetové stránky obce Sadová
Mokrovousy, oficiální internetové stránky obce Mokrovousy

98) J. Žižka, o. c. v pozn. 2, s. 113–116; J. Vybíral, *Století dědiců a zkladatelů*. Praha: Argo 1999, s. 100, 101.

99) J. Žižka, o. c. v pozn. 2, s. 110–111.

100) Tamtéž, s. 123.

LITERATURA

- Kotyška, V. 1895: Úplný místopisný slovník Království českého. Praha.
- Loudil L. 1980: Vývoj staveb pro živočišnou výrobu v letech 1750–1900 a stavební činnost ekonoma F. Horského. Vědecké práce Zemědělského muzea 20, Praha, s. 142–143.
- Luštinec, J. – Tlustý J. – Nosek, P. 2018: Jan Nepomuk hrabě Harrach, ze života českého kavalíra. Vrchlabí: Správa Krkonošského národního parku.
- Luštinec, J. – Nosek, P. – Rejha, A. 2023: Harrachové vznešenost zavazuje. Sychrov: NPÚ.
- Svoboda L. 2000: Stavebně historický průzkum feudálního sídla v Dohalicích, Průzkumy památek VII, č. 2, s. 91–98.
- Šimek T. a kol. 1889: Hrady, zámky, a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Východní Čechy. Praha: Svoboda.
- Vlček P. – Zahradník P. a kol. 2023: Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách. Praha: Academia (2. vydání).
- Vybíral J. 1999: Století dědiců a zakladatelů. Praha: Argo.
- Zahradník, P. 1999: Santini na opočenském a Sadovském panství, Průzkumy památek VI, č. 1, s. 5–20.
- Žižka J. 2018: Hospodářské dvory bývalých panství v Čechách. Praha: NPÚ (2. vydání).

DIE WIRTSCHAFTSHÖFE VOM GESCHLECHT HARRACH

Das Grafengeschlecht Harrach besaß zu Ende des 19. Jahrhunderts mehrere Domänen in Böhmen mit mehr als 40 Wirtschafts- oder Meierhöfen. Der Beitrag bringt die Gestalt und Umwandlungen der Harrachschen Höfe seit dem 18. bis Anfang des 20. Jahrhunderts nahe. Im ersten Teil widmet er sich vor allem den Höfen in der Domäne Jilemnice (Starkenbach, Bez. Semily). An der Frontseite des Starkenbacher Hofes steht ein stattlicher, wohl in den 1720er bis 1730er Jahren erbauter Kornspeicher. Der bedeutende Baumeister Georg Aichbauer möge am Hofaufbau beteiligt worden sein. Gegen 1750 entstand der Hof Hrabačov, dessen Teile in Blockbauweise ausgeführt sind.

Aus dem Blickpunkt der landwirtschaftlichen Ausnutzung war die Domäne Sadová in der Königgrätzer Region am bedeutendsten, die die Harrachs im Jahre 1829 gekauft haben. Die Erkenntnis der Höfe aus ihren Felduntersuchungen haben die Beschreibungen aus den Jahren 1863, 1899 und 1909 erheblich ergänzt. In der Zeit der Ankunft der Harrachs befanden sich in dieser Gegend sowohl mehrere Höfe barocken Ursprungs, die im 18. Jahrhundert vom Geschlecht Schaffgotsch erbaut worden waren, als auch die an Stelle der entwässerten Teiche von Johanna und Tobias von Gränzenstein erbauten Höfe. Die Hofgrundrisse registrierte im Jahre 1841 der Stabile Kataster und sie wurden im Jahre 1863 ausführlich beschrieben. Die Höfe in Petrovice von der länglichen Anlage, in Staré Nechanice und der Hof Trnava (Groß Petrowitz, Alt Nechanitz, Trnawa, alle Bez. Hradec Králové/Königgrätz) stammten wohl aus dem Barock. Manche von ihnen enthielten die Blockbauten, in mehreren Fällen hatten sie Mansarddächer, die Ställe waren mit Holzbalkendecken überdeckt. Aus dem Ende des 18. Jahrhunderts stammt der mächtige Hof Janov (Johannshof, KG Mokrovousy, Bez. Hradec Králové) mit dreiteiligem Gebäude und Tordurchfahrt an der Frontseite. Einen außerordentlichen Bau stellte der Hof Janotín mit einem Paar gegenüberliegende Gebäude über einem Segmentgrundriss dar. Franz Ernst Graf Harrach ließ bis Mitte des 19. Jahrhunderts mehrere neue Wirtschaftsbauten erbauen. Die Scheunen in Sadová und Mokrovousy nach dem Musterentwurf von J. P. Joendl ragen hervor. In Petrovice entstand ein neuer Schafstall und im Kuhstall wurden die Holzdecken durch Gewölbe ersetzt. An den Fassaden kam offenbar der rote Anstrich zur Geltung, der an die Farbigkeit des Schlosssitzes Hrádek bei Nechanice anschloss.

Im Jahre 1861 wurde der Domänenleitung der erfahrene Kenner der Landwirtschaft und ihrer Ökonomie Johann Nepomuk Graf v. Harrach anvertraut, außerdem ein Kenner von verschiedenen weiteren Disziplinen. Er erwarb bedeutende Erfahrungen am Gut Konárovice (Bez. Kolín), wo der bedeutende Spezialist im Bereich der landwirtschaftlichen Ökonomie Franz Horský ihn wesentlich beeinflusst hat. Die Wirtschaft wurde durch die Folgen der Schlacht bei Königgrätz am 3. Juli 1866, vor allem durch den Viehverlust beeinträchtigt. Immerhin wurden aber die Höfe instandgesetzt. Bis 1875 hat die Segmentgebäude im Hof Janotín der rechteckige Neubau ersetzt. Eine sukzessive Renovierung erfolgte am Hof in Kunčice (Bez. Hradec Králové), wo ein gewölbter Kuhstall mit Strebepfeilern an der Außenseite entstanden ist. Die gotisierenden Strebepfeiler verstärkten auch die Frontseiten der bemerkenswerten Scheune mit großen, mit sternförmig zusammengesetztem Ziegelgitterwerk ausgefüllten Belüftungsöffnungen. Wohl im Rahmen der neuen wirtschaftlichen Konzeption hat man

den vom Kern der Domäne entfernten Hof in Bílá Třemešná (Weiß Třemešna, Bez. Trutnov/Trautenau) aufgehoben.

Johann Nepomuk übernahm völlig die Herrschaft nach dem Ableben seines Vaters im Jahre 1884. Die von ihm vollzogene allmähliche Umwandlung der Höfe charakterisieren die mit schematischen Grundrissen begleiteten Beschreibungen aus den Jahren 1899 und 1909. Man führte massive bauliche Umgestaltungen durch – die Modernisierung der bestehenden Gebäude und vor allem zahlreiche Neubauten der Kuh- und Pferdeställe, Scheunen oder Speicher. Die Grundrisslösung der Höfe blieb unverändert. Im Jahre 1888 wurde der Kuhstall in Boharyně und im Jahre 1896 der in Mokrovousy (beide Bez. Hradec Králové) modernisiert. Die Veränderung des Hofes Janov begann 1888 mit dem Scheunenneubau, im Jahre 1891 folgte neuer Kuhstall. Erst in den Jahren 1904–1905 erwarb das massive Gebäude an der Hoffrontseite durch den Aufbau von zwei Kornbodengeschossen seine bis heute erhaltene Gestalt, und noch im Jahre 1908 wurde der Zugochsenstall adaptiert. Die Spitze unter den Wirtschaftsbauten zur Viehaufstallung stellte ohne Zweifel der Kuhstall in Sadová (Bez. Hradec Králové) aus dem Jahre 1899 mit Kapazität von 100 Kühen dar. Gegen 1900 und zu Beginn des 20. Jahrhunderts baute man in weiteren Höfen der Domäne. Der Kuhstall in Kunčice erhielt seine Endgestalt. Im Jahre 1905 entstand die neue, mit Kornboden verbundene Scheune in Zvíkov (Bez. Hradec Králové) mit Ausfüllungen aus dem dekorativen Ziegelgitterwerk. Die Scheunenneubauten mit Kornböden ersetzten ältere Bauten der Höfe in Petrovice und Staré Nechanice. Einer Modernisierung entwich auch nicht das Gestüt Stejskal, seit 1899 durch eine neue Reitschule ergänzt. Johann Nepomuk hat im Jahre 1879 die Herrschaft Dolní (Nieder-) Přím (Bez. Hradec Králové) gekauft, wo er kurz danach die Brauerei beim Schloss zu der bis heute im Betrieb stehenden Käserei adaptieren ließ. Den wirtschaftlichen Hof dominiert ein massives, im ersten Viertel des 19. Jahrhunderts über dem „T“ Grundriss erbautes Gebäude mit Stallungen im Erdgeschoss und zwei Kornböden. Die zeitgenössische Scheune mit reich gegliederten Fassaden wurde gegen 1900 adaptiert.

Die seit den 1880er Jahren bis zum ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts adaptierten oder neugebauten Stallgebäude für Kühe und weitere Nutztiere zeichnen sich mit einheitlicher architektonischer Lösung aus. Die Vertikalmaße sind vereinheitlicht – der eigentliche Kuhstall ist 400 cm, die Fütterungshalbgeschossaufmauerung 150 cm hoch. Bei den Adaptierungen der bestehenden Gebäude wurden sämtlich die existierenden vertikalen Konstruktionen aus Bruchstein- oder gemischtem Mauerwerk, seltener auch Deckenkonstruktionen ausgenutzt. Die Neubauten sind im vollen Ausmaß aus Ziegeln gemauert, auch die Ergänzungen, wie z. B. die Aufmauerungen der Fütterungshalbgeschosse auf älteren Bauten aus Ziegeln sind. Die Fassaden rhythmisieren leicht überhöhte Fensteröffnungen mit ausgesetzten hohen ebenen Sturzbogen, nur selten gliedern sie flache Risalite mit Dreieckgiebeln. Das Halbgeschoss mit kleinen überhöhten Öffnungen mit abgefasten Gewänden hat den Friesbandcharakter, zwischen dem aus Rohziegeln ausgesetzten „Architrav“ und dem Haupt-Konsolengesims. Die Gesimse sind aus den gewöhnlichen, ggf. zugehauenen Ziegeln ausgeführt. Die Oberflächen waren, mit Ausnahme der rohen aus Ziegeln ausgesetzten Gesimse, verputzt, Stuckde-

tails fanden sich selten vor. Die Ställe aller Art sind sämtlich mit breiteren Segmentgewölben zwischen Eisenträgern (Wiener Platzldecken), die auf den grün gestrichenen schlanken Eisengussssäulenpaaren mit Kapitellen und Kämpfern direkt liegen. Die Belüftung gewährleisteten Eisenfenster mit Lüftungsflügeln und die Luftabzüge mit Dampf-schloten auf Dächern. Die Kuhställe waren mit Eisengleisen zur Futterzufuhr und Mistabfuhr ausgestattet, in den Häckerlingskammern befanden sich die mittels Wasserleitung versorgten Wasserbehälter. Der Kuhstall in Sadová hatte seinen Blitzableiter.

Gemäß der Lage der Deckenträger stützenden Gussssäulen lässt es sich in einigen Kuhställen die Längsreihen-, sog. freie Aufstallung vom Vieh voraussetzen, die eine bessere Kotdurcharbeitung ermöglichte. Von der Längsreihenaufstallung vom Vieh in den Kuhställen unterscheidet sich der prächtige Kuhstall in Sadová mit der Querreihenaufstallung.

Aus den gewöhnlichen, zum Teil zugehauenen Ziegeln wurden auch die sternförmig gestalteten Gitterwerke zusammengesetzt, die vor allem große Scheunenbelüftungsöffnungen ausfüllten. An den Fassaden wechseln sich scharf beworfene Flächen oder Spiegel mit Umrahmung aus glatten Bändern. Ihrer Art außergewöhnlich sind große Pfeilerscheunen, deren Ausfüllungen an der Hofseite fehlen. Das Ziegelmateriale stammt überwiegend aus der neuen Ziegelei in Sadová.

Eine gewisse Modernisierung der Höfe ist zu Ende des 19. Jahrhunderts auch in weiteren Harrachschen Domänen Želeč (Zeltsch, Bez. Tábor) und Žinkovy (Schinkau, Bez. Pilsen-Süd) geschehen. In diesem Zusammenhang möge der Kuhstall in Podolí bei Želeč oder die neue Spiritusbrennerei im Hof Žinkovice erinnert werden.

Die Wirtschaftsbauten in der Domäne Sadová entsprachen den modernsten Grundsätzen der Aufstallung. Es lässt sich vermuten, dass der ausgebildete und erfahrene landwirtschaftliche Fachmann und auch zu den größten Grundbesitzern Böhmens zählende Johann Nepomuk Harrach allein die ganze Aufbaukonzeption bestimmt hat. Alle Wirtschaftsgebäude aus dieser Zeit haben vieles gemeinsam. Außer der qualitätsvollen baulichen Ausführung treten bei ihnen die Nutzbarkeitsprinzipien zusammen mit der gewissen Sparsamkeit hervor, die vor allem durch die rationelle Baukonzeption bestimmt war. Es lässt sich somit wohl konstatieren, dass Johann Nepomuk Graf Harrach immer die Grundsätze respektierte, die der landwirtschaftliche Spezialist Franz Horsky geprägt hatte, und dass der Geist dieses Fachmanns, den Bedürfnissen angemessen, nach langen Jahrzehnten auch hier „schwebte“.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Jilemnice (Starkenbach, Bez. Semily), Speicherfassade (Fotos und Zeichnungen des Autors, falls nicht anders angeführt).

Abb. 2: Jilemnice Hof, Grundriss, Ausschnitt aus dem Plan der Schlossanlage, 1850, Krkonošské muzeum (Riesenberg-Museum) Jilemnice, Reprofoto T. Siglová (s. Anm. 5).

Abb. 3: Jilemnice, Hof, Rekonstruktionsskizze.

Abb. 4: Janov (Johannshof, KG Mokrovousy, Bez. Hradec Králové/Königgrätz), ehemalige Domäne Sadová, Hof in der Landschaft.

Abb. 5: Lodín (Bez. Hradec Králové), Hof, Original der Mappe des Stablen Katasters, reambuliert 1875.

Abb. 6: Sadová (Bez. Hradec Králové), Scheune aus dem 2. Viertel des 19. Jahrhunderts, Erhöhung 1905.

Abb. 7: Staré Nechanice (Alt Nechanitz, Bez. Hradec Králové), Wirtschaftshof, Massenrekonstruktionsskizze des Zustands im J. 1863.

Abb. 8: Mokrovousy (Mokrouvas, Bez. Hradec Králové), Wirtschaftshof, Rekonstruktionsskizze zum J. 1863.

Abb. 9: Trnava (Bez. Hradec Králové), Rinderstall, Inneres mit Holzbalkendecken.

Abb. 10: Bílá Třemešná (Weiß Třemešna, Bez. Trutnov/Trautenau), Rekonstruktionsskizze des in den 1860er Jahren aufgehobenen Hofes.

Abb. 11: Petrovice (Bez. Hradec Králové), Kuhstallinneres, Mitte des 19. Jahrhunderts.

Abb. 12: Kunčice (Bez. Hradec Králové), Scheune, Frontseite.

Abb. 13: Kunčice, Hof, Rekonstruktionsskizze des Zustands am Anfang des 20. Jahrhunderts.

Abb. 14: Kunčice, Kuhstall, Blick aus der Landschaft zu.

Abb. 15: Janov, Grundriss des Hofes zum J. 1909. Unten die Scheune, oben das Mehrzweckhauptgebäude mit Kornböden, rechts der Kuhstall, links die Zugochsenställe (NA/Nationalarchiv, s. Anm. 57).

Abb. 16: Janov, a – Rekonstruktionsskizze der Hofgestalt zum J. 1863; b – Rekonstruktionsskizze der Hofgestalt zum J. 1905.

Abb. 17: Janov, offene Pfeilerscheune aus dem J. 1888, Hofansicht.

Abb. 18: Janov, Kuhstall, erbaut 1891, Frontseite, Detailansicht.

Abb. 19: Janov, Hauptgebäude, Ende des 18. Jahrhunderts, Gestalt nach Erhöhung in den Jahren 1904–1905.

Abb. 20: Mokrovousy, Hof, schematischer Grundriss zum J. 1909. Unten das Mehrzweckgebäude, rechts das Haus mit anschließendem Kuhstall, links die Scheune.

Abb. 21: Mokrovousy, Hof, Kuhstall und Wohnhaus.

Abb. 22: Sadová, Kuhstall aus dem J. 1899.

Abb. 23: Trnava, Ansicht der Scheune.

Abb. 24: Trnava, Scheune, Inneres mit Dachstuhlkonstruktion.

Abb. 25: Trnava, Hof, schematischer Grundriss zum J. 1909. Oben der Kornboden mit Wohnräumen im Erdgeschoss, links der Kuhstall mit Wohnung, rechts die Scheune, unten das Beamtenhaus, Zugochsen- und Pferdestall.

Abb. 26: Trnava: a – Rekonstruktionsskizze der Hofgestalt zum J. 1863; b – Rekonstruktionsskizze der Hofgestalt zum Anfang des 20. Jahrhunderts.

Abb. 27: Petrovice: a – Rekonstruktionsskizze der Hofgestalt zum J. 1863; b – Petrovice, Rekonstruktionsskizze der Hofgestalt zum Anfang des 20. Jahrhunderts.

Abb. 28: Petrovice, Hof, schematischer Grundriss zum J. 1909. Unten die Scheune an der Frontseite mit dem angeschlossenen Kornspeicher, oben der Kuhstall und Pferdeställe mit dem Wohn- und Beamtenhaus, links das Gebäude mit Pferdestall und Käseret.

Abb. 29: Petrovice, Kornspeicherfront, Anfang des 20. Jahrhunderts.

Abb. 30: Zvíkov (Bez. Hradec Králové), Kornspeicher mit Scheunenteil, erbaut 1905.

Abb. 31: Staré Nechanice, Hof, Scheune mit Kornspeicher nach der Umgestaltung anfangs des 20. Jahrhunderts.

Abb. 32: Stejskal (KG Kunčice, Bez. Hradec Králové), Rekonstruktionsskizze der Gestalt des Gestüts anfangs des 20. Jahrhunderts.

Abb. 33: Dolní Přím (Unter Přím, Bez. Hradec Králové), Mehrzweck-Wirtschaftsgebäude.

Abb. 34: Dolní Přím, Scheune, Teil der Außenfassade.

Abb. 35: Sadová, Scheune, Fassadenteil mit deutlicher Gestaltung aus dem 2. Viertel des 19. Jahrhunderts mit Rotanstrich und Aufmauerung aus dem Jahre 1905.

Abb. 36: Kunčice, Kuhstallinneres.

Abb. 37: Podolí u Želče (Podol [b. Zeltsch], Bez. Tábor), Kuhstall.

(Übersetzung Jindřich Noll)